

VYTAUTAS KARDELIS

LIETUVIŲ KALBOS ISTORIJOS PRADMENYS
VOKALIZMAS IR PROZODIJA

PASKAITŲ KONSPEKTAS

VILNIAUS UNIVERSITETO LEIDYKLA
VILNIUS, 2015

Apsvarstyta ir rekomenduota išleisti
Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedros posėdyje
(2015-01-22, protokolo Nr. 64-1) ir
Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto tarybos posėdyje
(2015-02-27, protokolo Nr. 4)

Recenzavo:

doc. dr. REGINA VENCKUTĖ

(Vilniaus universitetas)

doc. dr. BIRUTĖ KABAŠINSKAITĖ

(Vilniaus universitetas)

Redaktorius

dr. Audrius Valotka

Iliustracija viršelyje iš

<http://ianchadwick.com/machiavelli/category/machiavelli/>

ISBN 978-609-459-472-4

© Vytautas Kardelis, 2015

© Vilniaus universitetas, 2015

TURINYS

PRATARMĖ.....	3
SUTRUMPINIMAI, SUTARTINIAI ŽENKLAI.....	4
LENTELĖS IR SCHEMAS.....	5
LITERATŪRA.....	6
PRADŽIA.....	8
TRYNS POŽIŪRIAI Į LIETUVIŲ KALBOS ISTORIJĄ.....	8
I DALIS – TEORINĖ.....	13
SINCHRONIJA IR DIACHRONIJA.....	13
DIACHRONINĖS KALBOTYROS TINKLAS.....	15
KALBOS ISTORIJOS PRADŽIA.....	17
KAIP PASIDARYTI KĖDĖ?.....	18
METODOLOGIJOS KŪRĖJAI.....	20
KALBOS ISTORIJOS OBJEKTAS.....	22
KALBA LEIDŽIA RAŠYTI JOS ISTORIJĄ.....	23
REKONSTRUKCIJA.....	25
SVARBIAUSIOS TEORINĖS REKONSTRUKCIJOS TAISYKLĖS.....	29
METODAI.....	34
REKONSTRUKCIJOS TRIUMVIRATAS, ARBA 3K.....	35
2 DALIS – TARP TEORIJOS IR PRAKTIKOS.....	36
SINCHRONINĖS FONOLOGIJOS ABĖCĖLĖ.....	38
DIACHRONINĖS FONOLOGIJOS ABĖCĖLĖ.....	41
SINCHRONINĖS LIETUVIŲ KALBOS IR IDE. PROKALBĖS VOKALIZMO SISTEMOS.....	43
LIETUVIŲ KALBOS SINCHRONINĖ VOKALIZMO SISTEMA IR SVARBIAUSI JOS POŽYMAI.....	43
LIETUVIŲ KALBOS DVIBALSIŲ POSISTEMIS.....	45
IDE. PROKALBĖS VOKALIZMO SISTEMA IR SVARBIAUSI JOS POŽYMAI.....	46
IDE. PROKALBĖS DVIBALSIŲ POSISTEMIS.....	48
LARINGALAI.....	49
SINCHRONINĖS LIETUVIŲ KALBOS IR IDE. PROKALBĖS PROZODINĖS SISTEMOS.....	50
3 DALIS - PRAKTINĖ.....	58
VOKALIZMO SISTEMOS REKONSTRUKCIJA.....	58
TRUMPŪJŲ BALSIŲ POSISTEMIS.....	59
ILGŪJŲ BALSIŲ POSISTEMIS.....	65
KIEKYBINIAI VOKALIZMO PAKITIMAI.....	73
PROZODINĖS SISTEMOS REKONSTRUKCIJA.....	82
PABAIGA.....	91

PRATARMĖ

Norintys rimtai studijuoti kalbos istoriją gali pasiremti bent keliais fundamentiniais veikalais: Pietro Umberto Dinio „Baltų kalbos. Lyginamoji istorija“ (2000) – puikiu ir plačiu baltistikos įvadu, apimančiu ne tik lingvistikos problematiką, šešiatome Zigmo Zinkevičiaus „Lietuvių kalbos istorija“ (1984–1995) – fundamentiniu lietuvių kalbos istorijai skirtu veikalu, apimančiu visą istoriją nuo indoeuropiečių prokalbės iki bendrinės kalbos susiformavimo, Z. Zinkevičiaus „Lietuvių kalbos istorinės gramatikos“ dvitomiu (1980–1981), skirtu kalbos struktūros istorijai ir rekonstrukcijai. Be to, išleista ir daugybė specializuotos literatūros, todėl atrodytų, kad viso to studijoms pakanka ir atskiro kalbos istorijos vadovėlio ar mokomosios knygos nelabai tereikia.

Tačiau VU Filologijos fakultete kadaise dėstyti istorinės gramatikos ir rašytinės kalbos istorijos (truko 4 semestrus!) kursai dabartinėje lituanistų studijų programoje susitraukė iki vieno semestro, į kurį dar įspraustas ir dialektologijos kursas (anksčiau buvęs 1 atskiro semestro). Tokia programos sandara ir paskatino parengti šį mokomąjį leidinį – paskaitų konspektą, pritaikytą daliai VU Filologijos fakulteto bakalauro pakopos studentams dėstomo kalbos istorijos ir dialektologijos kurso poreikių, būtent, istorinei fonologijai, nes morfologija čia neliečiama.

Svarbiausia, ko buvo siekta – pamėginti paprastai ir aiškiai išdėstyti pamatinius lietuvių kalbos fonologinės sistemos kitimus, todėl atsakyta pateikti ir nagrinėti įvairias to paties reiškinio kilmės hipotezes, skirtingus lingvistų aiškinimus ir įvairias interpretacijas.

Paskaitų konspektas išaugo iš mano skaitytų ir skaitomų kalbos istorijos paskaitų kurso. Tačiau tai nėra pažodinis surašymas to, kas kalbama paskaitų metu. Jose vieni dalykai paminimi prabėgomis, ties kitais sustojama ilgiau – nelygu auditorija, studentų pasirengimas ir pan. Šiame leidinyje esu sudėjęs, kaip man atrodo, svarbiausius teorinius ir praktinius dalykus, be kurių lietuvių kalbos istorijos studijos nelabai įmanomos. Ar jie tikrai patys svarbieji, parodys laikas ir pasakys skaitytojai.

Skyrelių pabaigoje pateikiamas naudotos literatūros sąrašas ir nuorodos savarankiškam darbui, todėl studentai, kurie imtų ir susidomėtų išsamesnėmis studijomis, gali svarbesnius veikalus pastudijuoti patys.

Esu dėkingas visiems, skaičiusiems rankraštį ir pateikusiems vertingų dalykinių ir metodinių pastabų: recenzentėms doc. dr. Birutei Kabašinskaitei ir doc. dr. Reginai Venckutei, visiems Lietuvių kalbos katedros kolegoms, prof. habil. dr. Heineriui Eichneriui (Vienos universitetas), dr. Daivai Kardelytei-Grinevičienei, Akvilei Markauskaitei. Ačiū knygos redaktoriui dr. Audriui Valotkai, ištaisiusiam teksto nelygumus.

Vytautas Kardelis

SUTRUMPINIMAI, SUTARTINIAI ŽENKLAI

Acc. Sg. – vienaskaitos galininkas
alb. – albanų
arm. – armėnų
Av. – Avestos
Dat. Sg. – vienaskaitos naudininkas
Dat.-Loc. – naudininkas–vietininkas
Gen. Sg. – vienaskaitos kilmininkas
go. – gotų
gr. – senoji graikų
het. – hetitų
ide. – indoeuropiečių
Instr. Sg. – vienaskaitos įnagininkas
la. – latvių
lie. – lietuvių
lo. – lotynų
Nom. Pl. – daugiskaitos vardininkas
Nom. Sg. – vienaskaitos vardininkas
os. – oskų
pan. – panašiai
plg. – palyginkite
pr. – prūsų
pr. Kr. – prieš Kristų
pvz. – pavyzdžiui
ru. – rusų
s. i. – senoji indų kalba
s. slavų – senosios slavų
tt. – ir tolimesni (puslapiai, paragrafai)
vok. – vokiečių
žr. – žiūrėkite
< – kilęs (iš ko)
> – pavirtęs (kuo)
→ – pakitęs (į ką)
* – žymimos rekonstruotos formos
° – žymimos neegzistuojančios formos
: – žymi opoziciją (kontrastą)

LENTELĖS IR SCHEMAS

1 pav. Sinchronijos ir diachronijos dichotomija. Laiko ašis	13
2 pav. Sinchronijos ir diachronijos dichotomija. Vertikali ir horizontalios plokštės.....	14
3 pav. Terminų ir jais įvardijamų lingvistinių disciplinų santykis	17
4 pav. Tradicinė sinchroninių pjūvių schema	26
5 pav. <i>iu</i> -kamieno, <i>u</i> -kamieno ir <i>o</i> -kamieno paradigmos	28
6 pav. Kalbos sluoksnio ir kalbos pakopos modelis.....	28
7 pav. Formų * <i>pirtin</i> , * <i>katen</i> rekonstrukcija.....	35
8 pav. Rekonstrukcijos kryptis.....	38
9 pav. Chronologiniai sluoksniai	38
10 pav. Bendrinės lietuvių kalbos balsių sistema	45
11 pav. Ide. prokalbės balsių sistema	48
12 pav. Bendrinės lietuvių kalbos skiemens struktūra.....	52
13 pav. Bendrinės lietuvių kalbos vardažodžių akcentinė klasifikacija	53
14 pav. Bendrinės lietuvių kalbos veiksmažodžių akcentinė klasifikacija.....	54
15 pav. Ide. prokalbės skiemens struktūra	55
16 pav. Ide. prokalbės kirčiavimo struktūra	56
17 pav. Ide. prokalbės ir bendrinės lietuvių kalbos vokalizmo sistemos.....	58
18 pav. Ide. prokalbės ir bendrinės lietuvių kalbos trumpųjų balsių posistemis.....	60
19 pav. Ide. prokalbės balsių * <i>ă</i> : * <i>ǫ</i> opozicijos fonetiniai požymiai	61
20 pav. Ide. prokalbės balsių * <i>ǣ</i> : * <i>ǫ</i> opozicijos neutralizacija.....	61
21 pav. Ide. prokalbės balsių * <i>ǣ</i> : * <i>ǫ</i> opozicijos defonologizacija.....	62
22 pav. Ide. prokalbės balsių * <i>ǣ</i> : * <i>ǫ</i> opozicijos defonologizacija ir sistemos spraga	62
23 pav. Sistemos spragos panaikinimas.....	63
24 pav. Dabartinės lietuvių kalbos trumpųjų balsių posistemis.....	63
25 pav. Ide. prokalbės ir bendrinės lietuvių kalbos ilgųjų balsių posistemis	65
26 pav. Elementų perstumdyimas ir 1 sistemos spraga	66
27 pav. 1 sistemos spragos užpildymas	67
28 pav. Diftongizacija ir 2 sistemos spraga.....	68
29 pav. Siaurėjimas ir labializacija. 2 sistemos spragos naikinimas.....	68
30 pav. Siaurėjimas ir labializacija. 2 sistemos spragos naikinimas.....	68
31 pav. Siaurėjimas ir labializacija. 2 sistemos spragos naikinimas.....	69
32 pav. Denazalizacija ir stabilusis periodas	69
33 pav. Rytų baltų vokalizmo sistema.....	70
34 pav. Kiekybinis trumpųjų balsių <i>a</i> , <i>e</i> pakitimas.....	75
35 pav. Paprastųjų ir įvardžiuotinių vardažodžių bei paprastųjų ir sangražinių veiksmažodžių paradigmos	76
36 pav. Veiksmažodžių paradigmos	76
37 pav. Įvardžio, paprastojo būdvardžio, daiktavardžio ir įvardžiuotinio būdvardžio galūnės.....	77
38 pav. Ilgųjų balsių posistemis prieš Leskyno dėsni	81
39 pav. Akūtinių žodžio galo balsių trumpėjimo schema.....	81
40 pav. Senosios lietuvių kalbos skiemens struktūra.....	84

LITERATŪRA

- Babickienė Z., Venckutė R., 2013, *Kalbos mokslo pagrindai. Vadovėlis Lietuvos universitetų humanitarinių mokslų įvairių studijų programoms*, Vilnius, Mykolo Romerio universitetas.
- Beekes P. S. R., 1995, *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction. Second edition*, John Benjamins Publishing Company.
- Bußmann H., 2008, *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Kröner.
- De Saussure F., 2012, *Baltistikos raštai. Travaux baltistiques*, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla.
- Dini P. U., 2000, *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* (red. Vytautas Ambrazas), 1994, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Eichner H., 1988, Sprachwandel und Rekonstruktion. Diskussionsbeitrag, – *Akten der 13. Österreichischen Linguistentagung. Graz, 25.–27. Oktober 1985 (mit noch unpublizierten Beiträgen der Tagung Salzburg 1983)*, Graz, Leykam, 10–40.
- Gintalas A., 2011, Metodologijos ir metodo samprata, – *Socialinių mokslų studijos* 3(3), Vilnius, Mykolo Romerio universitetas, 983–996.
- Girdenis A., 2000, Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas, – *Kalbotyros darbai I*, 258–265.
- Girdenis A., 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis A., 2008, *Žemaičių dzūkai: Tekstai su komentarais*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Jakobson R., 1931, Prinzipien der historischen Phonologie, – *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4, 247–267.
- Jakobson R., 1972, Principles of Historical Phonology, – *Keiler R. A., A Reader in Historical and Comparative Linguistics*, 121–138, New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Kabašinskaitė B., 2014, *Etimologijos metmenys. Istorija – teorija – skaitiniai*, Vilnius, Eugrimas.
- Kabelka J., 1982, *Baltų filologijos įvadas*, Vilnius, Mokslas.
- Karaliūnas S., 2008, *Kalbos vartojimas ir socialinis kontekstas*, Vilnius, Lietuvių kalbos institutas.
- Kardelis K., 2007, *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*, Šiauliai, Lucilijus.
- King D. R., 1969, *Historical linguistics and generative grammar*, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Klingenschmitt G., 2008, Erbe und Neuerung bei Akzent und Ablaut in der litauischen Morphologie, – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos 2*, Vilnius, Lietuvių kalbos institutas, 180–215.
- KTŽ – Gaivenis K., Keinys St., 1990, *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas, Šviesa.
- Leonavičius J., 1993, *Sociologijos žodynas*, Vilnius, Academia.
- LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija* (sudarė Kazys Morkūnas, redagavo Vytautas Ambrazas. 2–as patiksl. ir papild. leidimas), 2008, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- LKTCH – Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija (sudarytojai: Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa [mokslinė redaktorė Laima Grumadienė]), 2004, Vilnius, Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Meier-Brügger M., 2003, *Indo-European Linguistics*, De Gruyter, Berlin, New York.
- Meier-Brügger M., 2010, *Indogermanische Sprachwissenschaft*, De Gruyter, Berlin, New York.
- Mejė A., 1956, *Lyginamasis metodas istorinėje kalbotyroje*, Vilnius, Valst. polit. ir moksl. lit. 1-kl.
- MLS – *Metzler Lexikon Sprache* (hrsg. von Helmut Glück. Unter Mitarb. von Friederike Schmöe. – 3., neubearb. Aufl.), 2005, Stuttgart.

- Nathan S. G., 2008, *Phonology: A Cognitive Grammar Introduction*, John Benjamins Publishing Company.
- Palionis J., 1999, *Kalbos mokslo pradmenys*, Vilnius, Jandrija.
- Rinkevičius V., 2010, Kai kurie teoriniai morfologinės akcentologijos koncepcijos aspektai, – *Baltistica XLV(1)*, 9–43.
- Salys A., 1985, *Baltų kalbos, tautos bei kiltys*, Vilnius, Baltos lankos.
- Smoczyński W., 2006, *Laringalų teorija ir lietuvių kalba. Bibliotheca Salensis 2*, Vilnius.
- Stundžia B., 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius, Eugrimas.
- Tarvydas S., 1970, *Indoeuropiečiai*, Vilnius
- Villanueva Svensson M., 2012, *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai. Mokymo priemonė*, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla.
- Winters E. M., Tissari H., Allan K., 2010, *Historical Cognitive Linguistics*, De Gruyter, Berlin, New York.
- Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika I. Įvadas. Istorinė fonetika. Daiktavardžių linksniaivimas*, Vilnius, Mokslas.
- Zinkevičius Z., 1984, *Lietuvių kalbos istorija I. Lietuvių kalbos kilmė*, Vilnius, Mokslas.
- Zinkevičius Z., 2006, *Lituanistikos mokslas ir pseudomokslas*, Vilnius, Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Internetiniai šaltiniai

<http://lkz.lt/>

<http://www.mokslobaze.lt/lietuviu-kalbos-istorija-gali-buti-idomi-pristatykite-jums-idomiausius-jos-faktus-ir-argumentuotai-paaiskinkite-kuo-jie-jums-patrauklus.html>

<http://www.lsk.flf.vu.lt/lt/katedra/lietuviu-kalbos-kursai/apie-lietuviu-kalba-/>

<http://www.lietuva.lt/lt/apie-lietuva/lietuviu-kalba>

<http://turizmogidas.lt/lt/apie-lietuva/pagrindiniai-faktai-apie-lietuva-17>

<http://www.lietuvos.org/istorija/tarvydas/>

<http://www.sarmatas.lt/08/lietuviu-kalba/>

[http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/tyrinetoja-baltai-sukure-seniausia-europos-valstybe.d?id=46678041#ixzz39FgqAzUE\)](http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/tyrinetoja-baltai-sukure-seniausia-europos-valstybe.d?id=46678041#ixzz39FgqAzUE)

[http://www.youtube.com/watch?v=gFbBQxRg7Og,](http://www.youtube.com/watch?v=gFbBQxRg7Og)

<https://www.youtube.com/watch?v=URRQ7dB2lmw>

PRADŽIA

Ir rimti rašytojai, ir tie, kurie moko rašytojus rašyti, sako, kad knygai ar straipsniui svarbus pirmasis sakiny. Sako, jis turi patraukti skaitytojo dėmesį, jį sudominti, įtraukti, žadinti jo vaizduotę. Tad pirmasis šio teksto sakiny tegul bus toks: *Lietuvių kalbos istorija gali būti įdomi.*

Žinoma, koks nors skeptikas ar priekabesnis skaitytojas čia galėtų mestelėti pastabą – argi labai jau būtina sudominti? Šis leidiny juk mokomasis – studentams ir taip privalu bus skaityti... Tačiau šiuolaikiniai edukologai moko, kad sudominti ir patraukti būtina.

Tad įžangėlė apie pirmąjį sakinį, ko gera, reikalinga. Tik surasti jį buvo nelengva – juk turi būti pagavus. Tenka prisipažinti, kad tą sakinį sugalvojo ne šio leidinio autorius. Pagelbėjo, žinoma, internetas – į visąžinio *google* paieškos lauką įvedus žodžius *kalbos istorija*, akis iškart užkliuvo už sakinio *Lietuvių kalbos istorija gali būti įdomi*. Sakiny buvo nukopijuotas ir čia įdėtas. Ir tas sakiny – ne šiaip sau. Tai viena iš 2012 m. lietuvių kalbos (gimtosios) dalies žodžiu (viešojo kalbėjimo) pagrindinio ugdymo pasiekimų patikrinimo temų ir potemių. Vadinasi, aktualus, reikalingas ir tinkamas sakiny, juo labiau kad pati tema ar potemė liepia: „Pristatykite jums įdomiausius jos (kalbos istorijos – V. K.) faktus ir argumentuotai paaiškinkite, kuo jie jums patrauklūs“. Toks galėtų būti ir šio mokomojo leidinio tikslas – pristatyti ir argumentuoti kai kuriuos lietuvių kalbos fonologinės sistemos kitimus.

Ėmus dėlioti šio leidinio skyrelius, netikėtai pasirodė, kad pirmasis sakiny tapo svarbus ne tik todėl, kad jis pirmasis. Taip atsitiko todėl, kad sakiny *Lietuvių kalbos istorija gali būti įdomi* mirga ir kituose puslapiuose, net tik Nacionalinio egzaminų centro. Intriguoja tai, kad kai kurie puslapiai dažniausiai siūlo pirkti jau parašytą darbą, todėl smalsu, koks čia bus turiny. Vienas pardavėjų net siūlo ištrauką, kad nereiktų pirkti katės maiše. Deja, kitų temų taip nepaskaitysi. Smalsumas nugalėli, parsišiusi darbą kainuoja tris litus (tuo metu Lietuvos Respublikos valiuta dar buvo litai), ir visiškai ne be reikalo, nes darbelio skaitymas paskatino parašyti tolesnį šio leidinio skyrelį.

TRYS POŽIŪRIAI Į LIETUVIŲ KALBOS ISTORIJĄ

Pradėkime nuo tos ką tik minėtos temų pardavėjų reklaminės ištraukos. Štai jinai¹: „*Lietuvių kalbos istorija turėtų būti įdomi kiekvienam lietuviui. Ji turi svarbią praeitį ir daug įdomių faktų. Taigi, o kokie lietuvių kalbos istorijos faktai yra įdomiausi? <...> Baltų prokalbė yra seniausia iš visų gyvųjų indoeuropiečių kalbų. <...> Lietuvių tauta ir kalba kilę iš rytų baltų pietinės dalies, kai šiaurinė dalis kalbine prasme ėmė tolti dėl labai stiprios finų kalbų įtakos. Maišantis su finais, jų kalbos įtaka padėjo*

¹ Ištraukos pateikiamos neredaguotos, ženklas <...> reiškia kupiūruotas vietas. Citatų kalba, rašyba ir skyryba netaisyta.

formuotis tos šiaurinės dalies gentinėms kalboms: kuršių, žiemgalių, sėlių, latgalių. Iš šio mišinio susiformavo latvių kalba.“²

Dabar citata iš to minėtojo trijų litų vertės darbo: „Viena pagrindinių priežasčių dėl ko žaviuosi lietuvių kalbos istorija yra ta, jog yra žinomas faktas, jog lietuvių kalba yra seniausia indoeuropiečių prokalbė. <...> mūsų kalba yra mažiau nutolusi už visas kitas gyvąsias indoeuropiečių kalbas, todėl joje daugiausia ir senų žodžių (archaizmų) esama. <...> Bene pats svarbiausias lietuvių kalbos istorijoje įvykis – tai pirmosios lietuviškos knygos atsiradimas.“

Rašinių turinys, žinoma, kreivokas, su logikos trūkumu, pavyzdžiui, „Baltų prokalbė yra seniausia iš visų gyvųjų indoeuropiečių kalbų“, „Lietuvių kalba yra seniausia indoeuropiečių prokalbė“. Tačiau ne tas čia svarbiausia, nes aišku, kad tos frazės nuo kažko negrabiai nurašytos. Svarbiau yra tai, kad aiškėja nors ir nurašytas, bet vis dėlto tam tikras požiūris į kalbos istoriją. Internetu galima rasti ir solidžių įstaigų puslapių, kur tas požiūris suformuluotas aiškiai ir sklandžiai, pavyzdžiui: „Pirmiausia, lietuvių kalba yra labai – tikrai labai sena. Ji panaši į sanskritą (klasikinę indų kalbą), senovės lotynų ir graikų kalbas. Tai seniausia išlikusi indoeuropiečių kalba, išlaikiusi daugiausia fonetinių ir morfologinių prokalbės, iš kurios išsirutuliojo dauguma Europos kalbų, ypatybių.“³

Dar vienas labai panašus teiginys: „Atvykę į Lietuvą išgirsite pačią seniausią, bet vis dar gyvą indoeuropiečių kalbą – lietuvių“⁴. Arba: „Tai yra archajiškiausia iš visų indoeuropiečių kalbų“⁵.

Šį požiūrį galima būtų vadinti *romantiškuoju*, arba *poetiniu*. Tik teisybės dėlei reikia pasakyti, kad ši romantinė kryptis pradžia gavo ne iš poetų ar rašytojų kūrinų, bet iš lingvistų veikalų – XIX a. pabaigos lingvistinės minties ir kalbos istorijos sampratos. Tiksliau tariant, ta romantinė kryptis greičiausiai atsirado interpretuojant ir perfrazuojant kai kurių indoeuropeistų ir lietuvių lingvistų mintis ar pasakymus. Plg.: „Lietuvių kalba nuo prokalbės yra nutolusi mažiau už visas kitas gyvąsias, tai yra dabartinės ide. kalbas, todėl joje daugiausia ir archaizmų esama. Matyti, lietuviai mažiausiai keliavo ir įsikūrė arti savo senosios protėvynės, kuri bus buvusi nuošalyje nuo kitų etninių grupių keliavimo tako, todėl ir lietuvių kalba senovėje mažiausiai buvo paveikta kitų, neindoeuropiečių kalbų. Prancūzų kalbininkas A. Meje kadaise pasakė: „Tas, kuris nori žinoti, kaip kalbėjo mūsų proseneliai, turi atvažiuoti pasiklausyti, kaip kalba lietuviai kaimietis“. Sakydamas „mūsų proseneliai“, A. Meje **turėjo galvoje indoeuropiečių protautę**⁶. Lietuvių kalbos archajiškumą, turtingumą ir grožį iškelia ir pabrėžia viso pasaulio kalbininkai. Lietuvių kalba labai svarbi visiems studijuojantiems lyginamąją kalbotyrą, todėl ji ir dėstoma daugelyje pasaulio universitetų.“⁷ Arba: „Kadangi lietuvių kalba yra archa-

²<http://www.mokslobaze.lt/lietuviu-kalbos-istorija-gali-buti-idomi-pristatykite-jums-idomiausius-jos-faktus-ir-argumentuotai-paaiskinkite-kuo-jie-jums-patrauklus.html>

³<http://www.lsk.flf.vu.lt/lt/katedra/lietuviu-kalbos-kursai/apie-lietuviu-kalba/>

⁴<http://www.lietuva.lt/lt/apie-lietuva/lietuviu-kalba>

⁵<http://turizmogidas.lt/lt/apie-lietuva/pagrindiniai-faktai-apie-lietuva-17>

⁶ Paryškinta mano (V. K).

⁷<http://www.lietuvos.org/istorija/tarvydas/>

jiškiausia iš visų dabartinių gyvųjų indoeuropiečių kalbų, tai daugelio jos istorinės gramatikos klausimų neįmanoma nušviesti, nepalietus tam tikrų ne tik baltistikos, bet ir indoeuropeistikos problemų“ (Zinkevičius 1980, 4).

Be jokios ironijos dera pasakyti, kad toks romantinis požiūris yra ne tik įmanomas, bet ir reikalingas. Lietuvių kalbos „senumą“ aukštinančios gaidos internete ar apskritai spaudoje yra visiškai geras dalykas – gražu didžiuotis savo kalba. Ir pakiliai bei romantiškai apie ją bei jos istoriją pakalbėti – taip pat. Šiuo atveju net galima atleisti tokius šiuolaikinio lingvistuo ausį režiančius pasakymus kaip *sena kalba* ar *archajiška kalba*. Be to, ši požiūris neleidžia uždaryti kalbos istorijos *mokslas dėl mokslo* klėtėlėje, suteikia jai tam tikrą mokslo populiarinimo atspalvį, nes aukštinant lietuvių kalbos praeitį, jos istoriją pasitelkiami ir konkretūs lingvistiniai elementai, pavyzdžiui, ide. kalbų faktų, ypač leksikos, lyginimas: „*Ypač krinta į akį senovės indų (sanskrito) ir lietuvių kalbų panašumas. Štai keletas bendrų sanskrito ir lietuvių kalbos žodžių: kas, kadā, tadā, devas („dievas“), sūnus, naktam („naktis“), vīras, avis. Net kai kuriuos sanskrito kalbos sakinius lengva lietuviui suprasti. Pavyzdžiui, žymus indų rašytojas ir kalbininkas Sunitis Kumaras Četerdžis vienoje savo knygoje pateikia tokį sanskrito kalbos sakinį: Kataras tu – am asi? Kiekvienam lietuviui aišku, kad tuo sakiniu klausiama: „Katra tu esi?“ Indija, kaip žinome, yra Azijoje, o Lietuva – Europoje, todėl nei lietuviai, nei indai negalėjo vieni iš kitų panašių žodžių pasiskolinti. Abi kalbos juos paveldėjo iš ide. prokalbės.*“⁸

Tačiau nereikia pamiršti, kad daugelis tautų didžiuojasi savo kalba ir jos istorija. Štai čia ir praverčia išmaniai pateikti lingvistiniai argumentai, kai koks nors kalbotyros ar istorijos mokslų ragavęs pašnekovas, koks graikas, vokietis ar čekas, sako: ir mūsų kalba ne ką prastesnė. Ir dar pasiteirauja: o kaip įrodysit, kad jūsų kalba iš tiesų tokia sena? Be lingvistinio išsilavinimo, išprusimo į tokius klausimus, žinoma, neįmanoma atsakyti. Todėl akivaizdu, kad romantinis požiūris turi būti statomas ant mokslinio, profesionalių lingvistų suformuoto, gerai argumentuoto ir pagrįsto pamato, kitaip tariant, remtis lingvistikos mokslo duomenimis.

Kas atsitinka, kai to nepaisoma, aiškiai rodo trečiasis požiūris į lietuvių kalbos istoriją. Naršant internete šio požiūrio į kalbos istoriją pranašai netrunka pasirodyti. Ilgai netuščiažodžiaujant jį galima tiesiai šviesiai vadinti *diletantiškuoju*. Iliustracijai pakaks kelių pavyzdžių. Štai pirmasis: „*Lietuvių kalba yra arijų prokalbė ir žymiems kalbininkams buvo žinoma, kad ji buvo šnekamoji – nerašytinė kalba, vartojama Europoje daugelį šimtmečių. Tačiau naujaisi lingvistiniai tyrinėjimai aiškiai įrodo, kad lietuvių kalba buvo rašoma netgi prieš krikščionybės erą, nors kaip seniai prieš krikščionybės erą yra sunku nustatyti. Bet remiantis ligoistiniais įrodymais ir senoviniais raštais Indijoje ir Persijoje, galima manyti, kad lietuvių kalba buvo rašoma net 1000 metų prieš Kristaus gimimą.*“⁹

⁸ <http://www.lietuvas.org/istorija/tarvydas/>

⁹ <http://www.sarmatas.lt/08/lietuviu-kalba/>

Toliau dar vienas: „*Didžiausias požymis yra tas, kad dabartinė Kastilijos kalba yra lotynų kalba taip, kaip ją tarė baltai. Tų tarimų buvo keletas. Vakarinių baltų buvo ten, kur yra antkapiai su žodžiu Sembus, maždaug panašus į žemaičių dvibalsių tarimas, tuo tarpu oficialioji ispanų kalba, kuri gimė Kastilijoje, yra rytinių baltų tarimo. Tą galima spręsti iš dvibalsių* (J. Statkutė de Rosales)¹⁰.

Dar galima pridėti kokį žodžių kilmės aiškinimą, pavyzdžiui, žodis *vokiečiai* kildinamas iš žodžio vakarai – „*kadangi saulė leidžiasi germanų kraštuose, senieji Lietuvos gyventojai juos ir pavadino vokiečiais (vakariečiais). Antroji raidė o čia nieko nekeičia, nes ir kupiškėnai sako ne vakaras, bet vokaras*“.¹¹

O dar tokie „garsų dėsniai“, kai *dievas* virsta *veidu*, *dora* – *roda*, „lietuviškų runų“ paieškos ir jų šifravimas arba teksto iš bet kurios pasaulio vietos perskaitymas lietuvių kalba¹² bei panašūs dalykai apskritai yra iš fantastikos srities.

Žinoma, net ir lingvistiškai dar nepraktę, bet šiaip išsilavinę skaitytojas tik šyptels perskaitęs šias citatas ar pažiūrėjęs „runų“ ir senųjų tekstų „perskaitymus“. Tačiau tokia „kalbos istorija“ sklendo ne tik interneto platybėse, bet yra ir publikuojama¹³, ir, deja, yra labai nemažai įsitikinusių, kad tai tikra tiesa, priimančių diletantiškus išvedžiojimus už tikrą pinigą.

Štai keletas klausimų: kaip susiję lietuvių kalbos žodis *daūsos*, lietuviškas tarmiškas žodis *dūšià* ir rusų kalbos žodis *дыуа*? Ar turi ką bendro lietuvių kalbos žodis *dėlė* ‘žieduotoji vandenu kirmėlė, siurbianti kraują ir stabdanti jo krešėjimą, siurbėlė’, latvių kalbos *dēls* ‘sūnus’ ir lotynų kalbos *filius* ‘sūnus’. Kaip susiję armėnų kalbos skaitvardis *erku* ‘du’, lietuvių kalbos *du* ir vokiečių kalbos *zwei* ‘du’ – o gal tarp jų nėra jokio ryšio? Kodėl pietų aukštaičiai (arba dzūkai) formą *pirči* ‘pirtį’ taria su afrikata *c*, o formą *kātj* ‘katę’ – be? Kaip į dabartinę kalbą išversti sakinį iš senųjų raštų: *elgeta Lozorius gulėjo vartuosemp* arba iš Zietelos šnektos: *gerai būti jėmi būt, ba ānys būt jauni?*

Akivaizdu, kad norint surasti atsakymus į šiuos klausimus, vien tik romantiško nusiteikimo nepakaks. Ir romantiškasis, ir, be jokios abejonės, diletantiškasis požiūris į kalbos istoriją atsakymų į šiuos klausimus nepateiks. Tai gali padaryti tik trečiasis požiūris – profesionalus lingvistinis.

Kalbos istoriją galima palyginti su taurėje sumaišytu kokteiliu, kurio svarbiausios sudėtinės dalys yra trys: gramatika, matematika ir poezija. Rimtas kalbos istorikas, gamindamas šį kokteilį, visada protingai paiso proporcijų, kitaip gėrimas bus nemalonus pažiūrėti, kartus, rūgštus ar kaip kitaip erzins akį ir gomurį. Kas atsitinka, kai nesilaikoma proporcijų, kai nusveria poezija, o dar blogiau – diletantiškas eiliavimas, jau buvo parodyta ką tik pateiktais pavyzdžiais.

¹⁰<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/tyrinetoja-baltai-sukure-seniausia-europos-valstybe.d?id=46678041#ixzz39FgqAzUE>

¹¹ Pavyzdys iš Zinkevičius Z., 2006, *Lituanistikos mokslas ir pseudomokslas*, p. 29.

¹² <http://www.youtube.com/watch?v=gFbBOxRg7Og>, <https://www.youtube.com/watch?v=URRQ7dB2lmw>

¹³ Diletantiškosios krypties darbus yra apžvelgęs ir kritišką požiūrį yra išsakęs Z. Zinkevičius knygelėje „*Lituanistikos mokslas ir pseudomokslas*“, Vilnius, 2006.

Taigi kalbos istorija ne tik gali būti, bet iš tikrųjų yra labai įdomi. Universitetinėse studijų programose ji galėtų būti viena patraukliausių disciplinų. Tačiau išlaikoma pusiausvyra ir čia – ši disciplina yra ir viena iš sudėtingiausių.

Literatūra: Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika I*, 3–9; Zinkevičius Z., 2006, *Lituanistikos mokslas ir pseudomokslas*, Tarvydas S., 1970, *Indoeuropiečiai*, Vilnius.

Savarankiškai išstudijuokite Z. Zinkevičiaus darbą „Lituanistikos mokslas ir pseudomokslas“ (2006) ir B. Kabašinskaitės knygos „Etimologijos metmenys. Istorija – teorija – skaitiniai“ (2014) skyrių „Indoeuropiečių kalbų etimologijos priešistorė ir istorija“ (p. 23–58).

Palyginkite romantiškąjį ir diletantiškąjį požiūrį į kalbos istoriją su pseudoetimologų mintimis ir moderniosios etimologijos teorija.

I DALIS – TEORINĖ

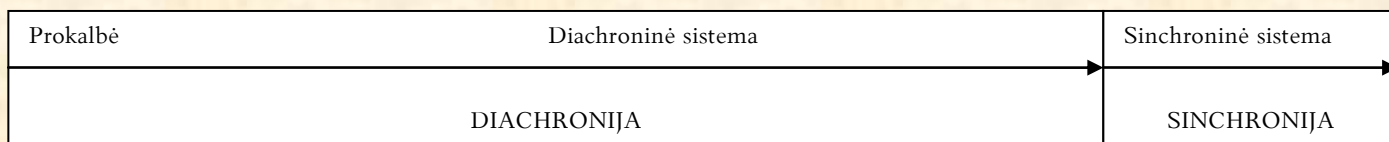
SINCHRONIJA IR DIACHRONIJA

Nuo Ferdinando de Sosiūro (Ferdinand de Saussure) veikalo *Cours de linguistique générale* (1916) ir struktūralizmo lingvistinės paradigmos susiformavimo laikų kalbotyroje įsigalėjo tokia dichotomija – **sinchronija** : **diachronija** ir atitinkamai pagal ją – **sinchroninė** ir **diachroninė kalbotyra**.

Svarbu pabrėžti, kad sinchronija ir diachronija yra tik lingvistų požiūris į kalbą, kalbos sistemos modelis kaip kalbotyros objektas, o ne koks natūralus kalbos būvis.

Sinchronija (gr. *synchronos* ‘vienalaikis’) ir sinchroniniai kalbos tyrinėjimai domisi kalbos funkcionavimu tam tikru konkrečiu etapu, konkrečiu laikotarpiu. Sinchronija kuria vienalaikį kalbos sistemos modelį. Sinchronijai priešinama **diachronija** (gr. *dia* ‘per’, *chronos* ‘laikas’), kurios požiūriu kalbotyros objektas yra kalbos raida. Diachronija kuria kalbos sistemos kitimų modelį.

Grafiškai šią dichotomiją galima pavaizduoti dviem modeliais: a) laiko ašyje (žr. 1 pav.) ir b) vertikaliai bei horizontaliomis plokštėmis (žr. 2 pav.).

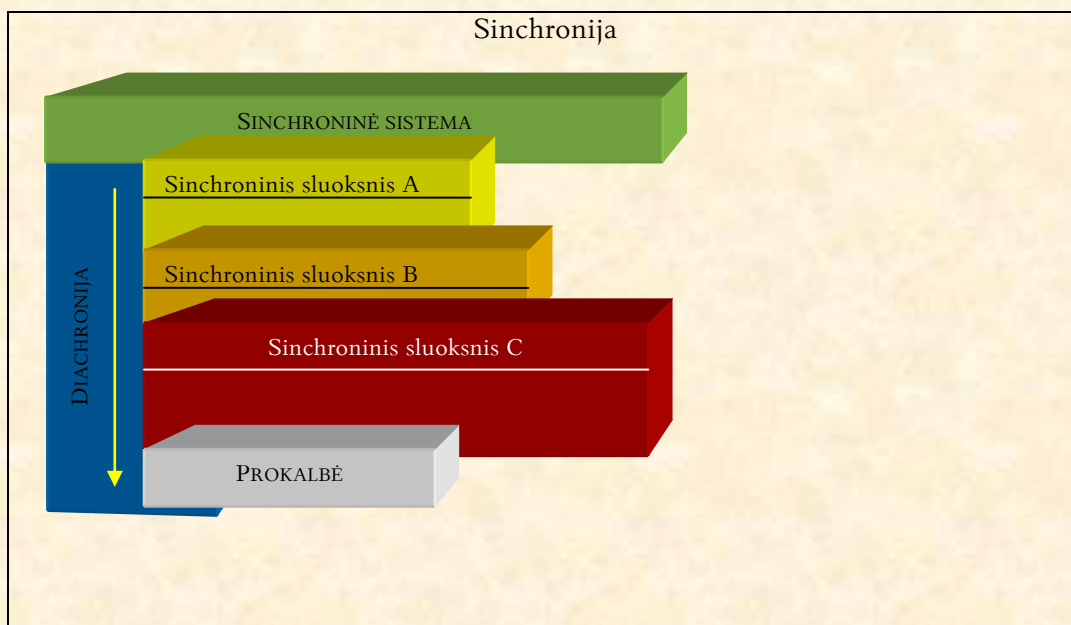
1 pav. Sinchronijos ir diachronijos dichotomija. Laiko ašis

Pagal šią linijinę schemą išeity, kad diachronija turi savo ribas – pradžią (prokalbė) ir pabaigą (sinchroninė sistema). Lygiai taip pat ribas turi ir sinchronija, bet čia iškart kyla klausimas, kaip tas ribas apibrėžti. Labai apibendrintai jas galima nusakyti pasinaudojus *čia ir dabar* formule. Kitaip tariant, sinchronija yra šiuo metu visos kalbinės bendruomenės vartojama kalbos sistema. Visa kita, kas lieka už sinchronijos ribos, yra diachronija.

Tačiau toks supratimas ne iki galo atskleidžia dichotomijos esmę, nes sinchronijos ir diachronijos santykis yra sudėtingesnis. Tas aiškiai matyti iš sinchronijos apibrėžimų lietuvių lingvistinėje literatūroje: „Bet kurio meto kalbos būklė. Sinchroniniuose kalbos tyrinėjimuose domimasi kalbos funkcionavimu tam tikru metu, o ne jos raida“ (KTŽ, 1990, 181); „<...> tai lietuvių, anglų, vokiečių ar bet kuri kita kalba, vartojama kuriuo nors konkrečiu šios kalbos gyvavimo laikotarpiu. Pavyzdžiui, šiandieninė lietuvių kalba ir Mažvydo raštuose užfiksuota jo laikų kalba – tai dvi lie-

tuvių kalbos sinchronijos. <...> kalbos sinchronija yra tam tikra stabili, savotiška kalbos sistemos „ramybės“ būseną“ (Babickienė, Venckutė 2013, 60). Diachronija – „Kalbos reiškinių raidos seka. Diachronija atspindi kalbos evoliuciją <...>“ (KTŽ, 1990, 48). „Diachronija <...>, priešingai, yra sistemos kitimo būseną – jos perėjimas iš vienos sinchronijos į kitą sinchroniją“ (KMP, 2013, 60).

Šie apibrėžimai rodo, kad sinchronijos ir diachronijos santykį galima pavaizduoti ir kitaip – vertikalia ir horizontaliomis plokštėmis.

2 pav. Sinchronijos ir diachronijos dichotomija. Vertikali ir horizontalios plokštės

Vertikaloji plokštė simbolizuoja diachroniją ir veda į kalbos praeitį. Horizontaliosios linijos žymi sinchroniją ir rodo konkrečias kalbos sistemos atkarpas laike, vadinamuosius **sinchroninius sluoksnius**, arba **sinchroninius pjūvius**.

Vaizdžiau tariant, sinchronijos ir diachronijos santykį iš dalies galima įsivaizduoti kaip perpjautą sluoksniuotą pyragą, kurio sluoksniai yra ir nevienodo storio, ir nevienodos sudėties, tačiau visi tarpusavyje susiję.

Šioje schemoje diachronija visada turi dvi pagrindines laiko ribas, kurias galima pažymėti vertikaloje linijoje. Kitaip tariant, laiko ribos čia pritvirtintos prie vertikalios ašies, kuri yra tarsi sinchroninių sluoksnių stuburas: aukšutinė – tai sinchroninė kalbos sistema, ir žemutinė – vadinamoji prokalbė, kurią galima bent apytiksliai datuoti. Pavyzdžiui, indoeuropiečių prokalbė datuojama maždaug 4000–3500 m. pr. Kr. (išsamiau žr. Villanueva Svensson 2012, 11–16).

Tarp šių dviejų ribų įsiterpia sinchroniniai sluoksniai. Jie taip pat turi savo laiko ribas, kurias galima pažymėti dvejopai. Viena vertus, horizontalia linija, kuri rodo, kad sinchroninis sluoksnis turi apytikriai datuojamą pradžią ir pabaigą. Kita vertus, sinchroniniai sluoksniai yra „suverti“ ir

ant vertikalios linijos – taip atsiranda ir jų tarpusavio santykis, ir santykis su vertikaliąja diachronijos ašimi.

Atsižvelgiant į tai, kad sinchronija kuria vienalaikį kalbos sistemos modelį, būtina pabrėžti dar vieną dalyką: šis modelis aiškiai rodo, jog sinchronija nėra vien tik dabartinės, šiuo metu – *čia ir dabar* – gyvai vartojamos kalbos sistemos modelio kūrimas (tas matyti ir iš cituotų apibrėžimų). Schemoje neatsitiktinai pavaizduotos kelios horizontalios plokštumos, kurios simbolizuoja, kad sinchroniškai gali būti tiriama ir, pavyzdžiui, XVII a. ar XIX a. raštų kalba, ir net rytų baltų prokalbės sistema (jeigu, žinoma, tam užtenka duomenų). Suprantama, dažnai sinchroninių sluoksnių ribos būna sąlygiškos, kartais jos yra tiesiog susitarimo dalykas, bet sinchroniniai sluoksniai visada susiję su tam tikra laiko atkarpa – jie prasideda ir pasibaigia. Todėl tikras sinchroninis tyrimas bus tik tada, jeigu nebus skirtingų sinchroninių sluoksnių lyginimo, nebus domimasi kalbos reiškinių kilme ir raida. Šie dalykai – jau diachroninio tyrimo objektas.

Literatūra: Lietuvių kalbos enciklopedija, 2008; Kalbotyros terminų žodynas, 1990; Babickienė Z., Venckutė R., 2013, *Kalbos mokslo pagrindai*, 59–63; Karaliūnas S., 2008, *Kalbos vartojimas ir socialinis kontekstas*, 42–49; Villanueva Svensson M., 2012, *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*, 11–16.

DIACHRONINĖS KALBOTYROS TINKLAS

Be sinchronijos ir diachronijos, pravartu susipažinti ir su kitais svarbiausiais terminais bei jais įvardijamų sąvokų struktūra, juo labiau, kad lingvistinėje literatūroje terminų galima aptikti įvairių.

Jeigu atsiversime Lietuvių kalbos enciklopediją (2008), rasime terminus *sinchronija*, *diachronija*, *sinchroninė gramatika*, *diachroninė gramatika*. Rasime paminėtą *diachroninę (istorinę)* ir *sinchroninę kalbotyrą*, bet nerasime joms skirtų atskirų straipsnelių. Dar enciklopedijoje yra straipsneliai *istorinė gramatika* ir *lyginamoji kalbotyra*, bet nėra termino *kalbos istorija* (LKE 2008, 225; 235). Jo nerasite ir Kalbotyros terminų žodyne (1990), tačiau šiame minima *sinchronija* ir *diachronija*, *sinchroninė* ir *diachroninė kalbotyra*, apibrėžta *istorinė fonetika*, *istorinė gramatika* ir *lyginamoji istorinė kalbotyra*. Jeigu skaitysime Z. Zinkevičiaus Lietuvių kalbos istorinę gramatiką (1981), aptiksime *kalbos istorijos*, *istorinės*, arba *diachroninės*, *gramatikos*, *lyginamosios gramatikos* terminus.

Tad pirmiausiai reiktų susidėlioti terminų ir jais įvardijamų sąvokų struktūrą. Hierarchiškai aukščiausias ir plačiausias terminas yra **diachroninė kalbotyra** – po juo rikiuojasi visi kiti.

Diachroninė kalbotyra, trumpai tariant, tiria atskirų sinchroninių sluoksnių tarpusavio santykius (plg. MLS, 2005, 138)¹⁴.

Toliau hierarchine tvarka galima dėti terminą **kalbos istorija**, kuris turi dvi reikšmes:

- a) kalbos pakitimų per visą jos egzistavimo laiką visuma. Paprastai skiriami **vidinę motyvaciją** (internūs) ir **išorinę motyvaciją** (eksternūs) turintys kitimai. Pirmieji yra nulemti pačios struktūros, kitaip – sisteminiai. O antrųjų atsiradimo sąlygų reikia ieškoti išoriniuose veiksmuose: tai kalbų kontaktai, migracijos sukeltas kalbų maišymasis, politiniai ir visuomeniniai pokyčiai, kultūriniai procesai ir pan.;
- b) lingvistinė disciplina, kuri aprašo, analizuoja ir modeliuoja kalbos raidą. Čia įtraukiamos visos kalbos pakopos: istorinė fonetika (grafemika), morfologija, sintaksė, semantika, leksika ir tekstų istorija.

Tą lingvistinę discipliną, **kalbos istoriją**, galima skirti į dar dvi smulkesnes dalis, dvi lingvistines disciplinas.

Pirmoji paprastai vadinama **istorine kalbotyra** (reikia atkreipti dėmesį, kad sinonimiškai čia neretai pavartojamas ir *diachroninės kalbotyros* terminas). Tai **bendrosios kalbotyros** dalis, kurianti kalbos kitimų teoriją. Smulkiau ji domisi: a) atskirų kalbų ar jų grupių kilme ir raida, b) kalbinių kitimų tipologija, c) atskirų kitimų procesų ar universalių kitimų tipų paieška, d) kitimų kilme ir paplitimu atsižvelgiant į vidinius ir išorinius veiksmus.

Antroji lingvistinė disciplina yra **istorinė lyginamoji kalbotyra**. Jos pagrindinis uždavinys yra **rekonstrukcija**, o rekonstruoja ši kalbotyra kalbų giminystę, atskirų giminiškų kalbų formavimąsi, raidą ir santykius.

Istorinė gramatika – žemiausia šios terminų struktūros grandis. Jos objektas – konkrečios kalbos atskirų kalbos pakopų (fonologinės, morfologinės, sintaksinės ir pan.) rekonstrukcija. Jos tikslas – ištirti, aprašyti, paaiškinti ir susieti skirtingus kalbos kitimų etapus.

Istorinės lyginamosios gramatikos tikslas visiškai toks pats, kaip ir istorinės gramatikos. Skirtumas tik toks, kad šis terminas vartojamas kalbant ne apie vienos kalbos, bet apie giminiškų kalbų šeimos ar kurios jos šakos rekonstrukciją. Vienos kalbos ar tarmės lyginamosios gramatikos negali būti, tačiau kelių tos pačios kalbos tarmių lyginamoji gramatika visiškai įmanoma.

Visas kalbos istorijos dalis, kurios yra susijusios su rekonstrukcija, jungia vienas bruožas – jų rezultatai visada būna tik hipotetiški ir objektyviai nepatikrinami, nes rekonstruojama sakinė kalbos tradicija – kalbos sistemos būklė iki rašto atsiradimo, o kitimai, atsiradę rašytiniu laikotarpiu, jau yra daugiau mažiau dokumentuoti ir čia kalbos raidą aprašyti ir analizuoti paprasčiau.

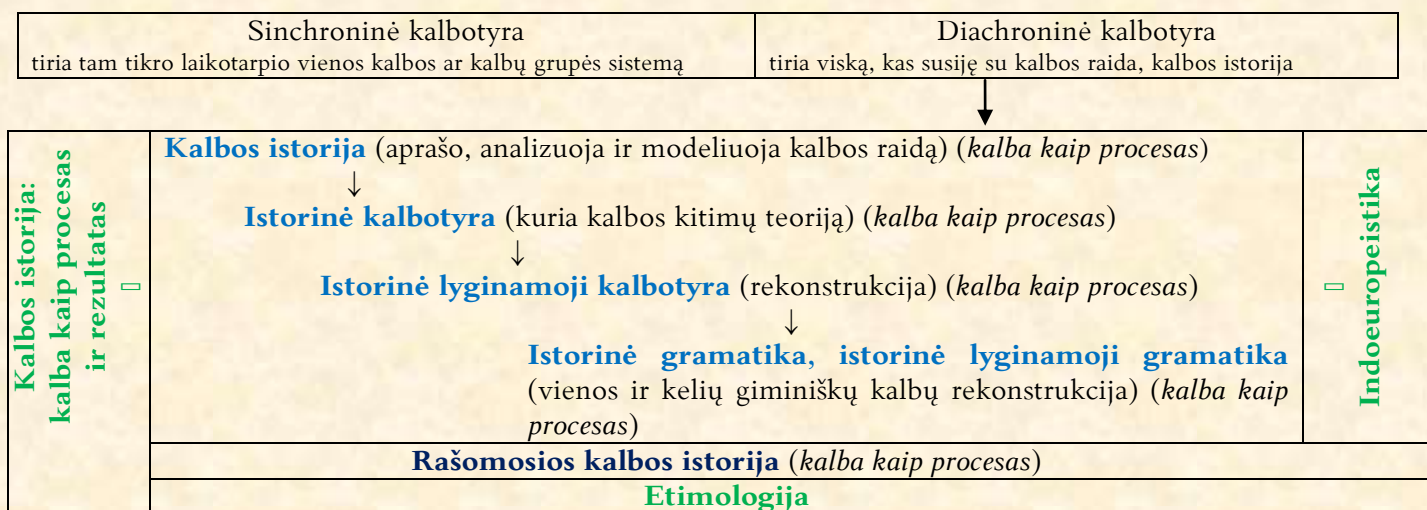
¹⁴ Yra ir kitokių apibrėžimų, bet esmė iš principo ta pati, plg.: diachroninė kalbotyra – „Istorinė kalbotyra, tirianti kurios nors kalbos ar kalbų grupės raidą.“ (KTŽ, 1990, 98); „Tiriant kalbą diachroniniu požiūriu dėmesys sutelkiamas į kalbos vienetų ir jų santykių evoliuciją, nuolatinį kitimą sistemai nenutrūkstamai egzistuojant laike“ (KMP, 2013, 60).

Kaip istorikai skiria *priešistorę* ir *istoriją*, taip ir kalbininkai skiria du jos raidos etapus. Ta skirtis objektyviai su pačia kalbos raida nesusijusi, ji priklauso nuo galimybės kalbą dokumentuoti – nuo rašto. Taigi galima skirti **priešistorinį** (arba **ikirašytinį**) ir **istorinį** (arba **rašytinį**) kalbos istorijos etapus. Priešistorinį etapą tiria istorinė gramatika, o rašytiniu domisi **rašomosios kalbos istorija**.

Ir čia terminų ratas užsidaro: kalbos istorija apima ir istorinę gramatiką, ir rašomosios kalbos istoriją. Kitaip tariant, kalbos istorijos objektas yra kalba – kaip procesas ir kaip rezultatas.

Su kalbos istorija yra glaudžiai susijusi **etimologija** – diachroninės kalbotyros šaka, tirianti žodžių kilmę (išsamiau žr. Kabašinskaitė 2014). Indoeuropeistika yra kalbotyros dalis, tirianti indoeuropiečių kalbas, ji taip pat yra ir diachroninės kalbotyros dalis.

Visus aptartus terminus ir jais įvardijamų lingvistinių disciplinų santykis matyti 3 paveiksle.

3 pav. Terminų ir jais įvardijamų lingvistinių disciplinų santykis

Literatūra: Lietuvių kalbos enciklopedija, 2008; Kalbotyros terminų žodynas, 1990; Metzler Lexikon Sprache, 2005; Bußmann H., 2008, Lexikon der Sprachwissenschaft; Kabašinskaitė B., 2014, *Etimologijos metmenys*, 10–13; Babickienė Z., Venckutė R., 2013, *Kalbos mokslo pagrindai*, 59–63; Zinkevičius Z., Lietuvių kalbos istorinė gramatika I, 1980, 3–9.

KALBOS ISTORIJOS PRADŽIA

Kas bent kiek domėjosi kalbotyros istorija, tas, žinoma, nesuklys ir nemans, kad kalbos istorija, arba, moderniai kalbant, diachroninė kalbotyra prasidėjo tada, kai F. de Sosiūras sugalvojo tą jau minėtą dichotomiją *sinchronija* : *diachronija*. Iš tiesų kalbos istorijos kaip mokslinės disciplinos gimtadieniu sutartinai laikomi 1816 metai, o teorijos ir metodo pradininko laurai priskiriami Francui Bopui (Franz Bopp). Būtent šiais metais pasirodė jo veikalas „Über das Conjugationssystem

der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache“ („Apie sanskrito asmenavimo sistemą lyginant ją su graikų, lotynų, persų ir germanų kalba“). Tiesą sakant, labai panašias mintis savo veikle „Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse“ („Tyrinėjimas apie senovės skandinavų, arba islandų, kalbos kilmę“) išdėstė ir danas Rasmusas Kristianas Raskas (Rasmus Kristian Rask), tačiau jo darbas pasirodė vėliau – 1918 m. ir, be to, danų kalba. Taigi turėjo praeiti visas šimtmetis, kuriame karaliavo vienintelė, šiuolaikiškai tariant, lingvistinė paradigma – istorinė lingvistika, iki F. de Sosiūro naujovių, iki sinchroninės kalbotyros manifesto, paskelbto 1916 m. veikle „Cours de linguistique générale“.

Į išsamų kalbos istorijos aptarimą – teorinės minties vystymąsi ir teorinius ginčus, metodologijos formavimąsi ir metodų raidą bei panašius dalykus čia nesigilinsime. Šiais klausimais rasite daug nesunkiai prieinamos literatūros įvairiomis kalbomis, todėl keliais žodžiais galima paminėti tik tuos dalykus, kurie susiję su kalbos istorijos metodologija ar turėjo jai įtakos.

Literatūra: Babickienė Z., Venckutė R. 2013, *Kalbos mokslo pagrindai*, 24–39; Villanueva Svensson M., 2012, *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*, 8–10.

KAIP PASIDARYTI KĖDĖ?

Kone kiekviename kalbotyros vadovėlyje, ypač skyriuje apie kalbotyros istoriją, bus panašus į šį sakiny: *Kalba žmonės domisi nuo seniausių laikų*. Toliau bus minima Antika (pirmosios gramatikos, filosofiniai kalbos klausimai) ir Viduramžiai (norminimas, filologiniai tekstų tyrimai), Renesansas (nacionalinių kalbų gramatikos, kalbos kilmės klausimai) ir laikotarpis iki XVIII a. pabaigos (kalbų įvairovė, universalioji gramatika). Bus minima Mesopotamija, Indija, Kinija, arabų kraštai, senovės Graikija ir Roma – kultūros, kuriose gvildenti kalbos klausimai. Tačiau visas šitas domėjimasis dar nebuvo tikroji kalbotyra – tokia, kaip mes ją dabar suprantame. Literatūroje netgi vartojami skirtingi terminai: *kalbotyra* ir *mokslinė kalbotyra*, nurodantys takoskyrą tarp domėjimosi kalba ir kalbos tyrimo.

Su moksline kalbotyra (čia tiktų sakyti ir *lingvistika*) menčiau susipažinęs skaitytojas galėtų prieštarauti: juk ką tik buvo minima gramatika, o kurios nors kalbos gramatika ir yra rimtas mokslinis veikalas. Tačiau tai tik išpūdis, nes ir gramatikos skirstomos į dvi rūšis. Tai vadinamoji „mokyklinė gramatika“, kurios esmė – tam tikras taisyklių sąvadas, ir „mokslinė gramatika“, kuri kalbą ne tik aprašo, bet ir tiria.

Vadinasi, yra būdų ir priemonių, kuriomis pasinaudojant domėjimasis kalba yra įmokslinamas, paverčiamas moksline disciplina. Tam įmokslinimui reikia kelių dalykų.

Vaizdumo dėlei čia galima pasitelkti visiškai buitišką pavyzdį – įsivaizduokime, kad mums reikia pasigaminti kėdę – tai yra mūsų siekiamas rezultatas. Visų pirma mums reikės medžiagų – medienos, vinių. Moksle – tai vadinamoji empirinė medžiaga, faktai. Mes galime turėti krūvą lentų: įvairiausios medienos, pločio, ilgio, spalvos; galime turėti pačių įvairiausių vinių. Galime tą medieną ir vinius sugrupuoti, sudėlioti, suklasifikuoti, tačiau norimo rezultato – kėdės – neturėsime. Vadinasi, faktų kaupimas ir net jų klasifikavimas dar nėra mokslas.

Antrasis dalykas, kurio reikia norint pagaminti kėdę, yra įsivaizdavimas, kokia ji bus – brėžinys, paveikslukas, mintyse susikurtas vaizdas. Moksle šis etapas yra hipotezių, kurios plaukia iš empirinės medžiagos, kėlimas.

Kai jau įsivaizduojame, kokia ta kėdė galės būti, galėtume imtis darbo ir ją pasigaminti. Moksle tai vadinama hipotezės įrodymu, o galutinis rezultatas yra atitinkama teorija.

Tačiau čia dar trūksta trečiojo komponento, be kurio kėdės nepasidarysime. Juk iš lentų reikės išpjauti atitinkamas detales – reikės pjūklo, o vinims sukalti reikės plaktuko.

Taigi norint pagaminti kėdę, neužtenka medžiagos ir brėžinio – dar reikia įrankių, kurie padėtų gauti norimą rezultatą. Moksle toks įrankis yra metodas – pagrindinis duomenų rinkimo, apdorojimo arba analizės būdas. Tyrimo metodas, pirma, turi būti metodologiškai pagrįstas, antra, turi būti informatyvus ir patikimas.

Istorijos tėkmėje kalbotyros kėdei pagaminti buvo ir medžiagos paieškų, ir mėginimų kurti brėžinius, ir net sunarstyti pačią kėdę. Kitaip tariant, nuo domėjimosi kalba pamažu eita link jo įmokslinimo, kalbotyros atsiradimo. Tam įtakos turėjo ir aprašomosios gramatikos, rodančios kalbos struktūrą, ir universaliosios gramatikos paieškos, ir domėjimasis kalbų įvairove, ir ypač kalbos kilmės klausimai. Tačiau svarbiausias postūmis kalbotyrai, o tiksliau tariant – kalbos istorijai atsirasti buvo aiškiai nubraižytas brėžinys, kur buvo suprantamai parodyta, kokią kėdę norima pagaminti. Tas brėžinys buvo kalbų giminystės idėja, kurią, iki tol vienur kitur paminimą, 1786 m. aiškiai išdėstė anglų teisininkas, sanskritologas Viljamas Džounsas (William Jones). Jo idėja buvo tokia: geografiškai tolimų ir skirtingų kalbų kai kurios formos reguliariai sutampa. Tokį sutapimą galėjo lemti bendra visų šių kalbų kilmė – jos turėjo atsirasti iš vienos bendros kalbos, kuri dabar galbūt net neegzistuoja. Ši mintis ir tolesnis jos rutuliojimas turėjo labai svarbių padarinių kalbotyrai formuotis:

- a) suformavo aiškiai domėjimosi kalba kryptį – kalbų giminystės santykių tyrimus;
- b) atsirado tyrimo perspektyva – kalba pradėta domėtis kaip istoriniu fenomenu;
- c) atsirado tyrimo tikslas – nustatyti kalbų giminystę, ištirti atskirų kalbų kilmę ir raidą, rekonstruoti jų bendrą prokalbę;
- d) pati kalba tapo savarankišku tyrimo objektu.

Turint užtektinai medžiagos ir aiškų brėžinį, liko tik susikurti gerus įrankius tikslui pasiekti. Taip į darnią sistemą susijungė visi trys mokslinei disciplinai reikalingi elementai: 1) empirinė medžiaga – atskiros giminiškos kalbos ir jų teikiama medžiaga, 2) hipotezė – atskiros kalbos yra kilusios iš vienos bendros kalbos – prokalbės, 3) metodas, įrankis, kuriuo naudojantis galima pagrįsti hipotezę – atlikti rekonstrukciją ir įrodyti tą prokalbę egzistavus.

Mokslinio tyrimo objektu ir lingvistine disciplina tapo būtent kalbos istorija, o kalbos istorikai ėmė vadovautis principu *viskas, kas ne istoriška, tas ne moksliška*. Principu, kuris neginčijamas buvo iki F. de Sosiūro „Cours de linguistique générale“.

Literatūra (apie metodus ir metodologiją): Gintalas A., 2011, *Metodologijos ir metodo samprata*, 983–996; Leonavičius J., 1993, *Sociologijos žodynas*; Kardelis K., 2007, *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*.

METODOLOGIJOS KŪRĖJAI

Metodai, kuriais naudojasi šiuolaikiniai kalbos istorikai, iš dalies yra gana konservatyvūs, tačiau ir jie nuėjo tam tikrą evoliucinį kelią ir iki šiol vis dar tobulinami. Jie susiformavo keturiais etapais.

Pirmasis etapas – istorinės lyginamosios kalbotyros pradžia, pradžios periodas, datuojamas nuo 1816 m. iki jaunagramatikių manifesto 1878 m. (žr. Villanueva Svensson 2012, 8). Francas Bopas (Franz Bopp), Rasmusas Kristianas Raskas (Rasmus Kristian Rask), Jakobas Grimmas (Jakob Grimm) ir Augustas Šleicheris (August Schleicher) – kalbos istorijos ir indoeuropeistikos pradininkai. Svarbiausias jų nuopelnas tas, kad jie pradėjo taikyti lyginamąjį metodą, veikiami gamtos mokslų, ypač Darvino teorijos, kalboms taikė gyvųjų organizmų evoliucijos dėsnius, sukūrė natūralistinę kalbotyros kryptį, genealoginio medžio teoriją.

Ypač svarbus buvo antrasis etapas – jaunagramatikių epocha, arba klasikinis indoeuropeistikos periodas, datuojamas nuo 1878 m. iki 1927 m. (žr. Villanueva Svensson 2012, 9). 1878 m. jaunagramatikių eros pradžia laikomi todėl, kad šiais metais buvo paskelbtas garsusis jų manifestas, kuriame buvo suformuluotos svarbiausios idėjos. Jaunagramatikiai atsirado kaip atsvara pirmiesiems lyginamosios kalbotyros kūrėjams, išaugo iš jų metodologinių pažiūrų kritikos. Labiausiai kritikuojamas buvo vadinamasis **atomizmas**, kurį kaip rekonstrukcijos įrankį naudojo pirmieji indoeuropeistai. **Atomistinė kalbotyra** apibrėžiama kaip „Kalbotyros kryptis, kurios objektą sudaro atskirai imami individualūs kalbos vienetai“ (KTŽ, 1990, 29). Kitaip tariant, garsai, formos, konstrukcijos analizuojamos atskirai, atsietai, nesiejant jų tarpusavyje, nepabrėžiant tarpusavio ryšių, neatsižvelgiant į vietą sistemoje. Taip pat jaunagramatikiai kritikavo pastangas tik ap-

rašyti garsų, formų kilmę, bet neieškoti kitimų priežasčių. Buvo kritikuojamas ir siekis rekonstruoti tik indoeuropiečių prokalbę, nekreipiant dėmesio į vėlesnius kalbos etapus.

Nors jaunagramatikių kritika buvo visiškai pagrįsta, jie ir patys neišvengė to, ką kritikavo. Ypač tai pasakytina apie atomistinį tyrimo principą – jaunagramatikams nepavyko jo atsikratyti. Tačiau reikia pripažinti, kad jaunagramatikiai gerokai prisidėjo prie istorinės lyginamosios kalbotyros pažangos. Svarbiausi jų nuopelnai yra šie:

- 1) kūrė istorinės lyginamosios kalbotyros teoriją, teoriškai grindė empirinius tyrimus;
- 2) kaip tyrimo tikslą iškėlė ne vien kitimų aprašymą, bet jų aiškinimą, interpretavimą;
- 3) ypač pabrėžė garsų dėsnų svarbą rekonstrukcijai;
- 4) galutinai suformulavo analogijos principą, siejo jį su psichologiniais faktoriais;
- 5) iškėlė dabartinės šnekamosios kalbos, kaip vienintelės galimos tiesiogiai stebėti, svarbą;
- 6) pabrėžė šnekamosios kalbos pirmenybę prieš rašytinę kalbą;
- 7) pabrėžė individo vaidmenį kitimų procese;
- 8) galutinai suformavo lyginamąjį metodą;
- 9) parašė detalias ide. kalbų istorines gramatikas.

Kaip jau minėta, istorinė lyginamoji kalbotyra kaip vienintelė lingvistinė disciplina karaliavo visą šimtmetį – iki 1916 m., kai pradėjo formuotis **nauja lingvistinė paradigma – struktūralizmas**. F. de Sosiūras buvo jaunagramatikių mokinys, tačiau kaip šie savo pirmtakams, taip ir jis nepagailėjo kritikos savo mokytojams. Labiausiai buvo kritikuojamas atomistinis tyrimo metodas ir telkiamasis tik ties istoriniais tyrimais. Čia nėra reikalo kartoti puikiai žinomą struktūralizmo abėcėlę: kalba kaip ženklų sistema, kalbos ženklo dvipusiškumas, jau aptarta sinchronija ir diachronija ir pan. Svarbiausias struktūralizmo nuopelnas tas, kad į kalbą pradėta žiūrėti kaip į funkcinę sistemą, kurioje svarbiausias dalykas yra atskirų elementų tarpusavio santykiai. Struktūralizmo laikotarpiu susiformavo **fonologija**, perkėlusį garsų tyrimą į kokybiškai naują aukštumą.

Nors vyko smarki diskusija tarp jaunagramatikių ir struktūralistų, bet struktūralistiniai metodai vis dėlto padarė įtaką ir kalbos istorijai. **Nuo 1927 m. prasideda modernusis indoeuropeistikos periodas**, pasižymintis sisteminiu požiūriu ir į prokalbę, ir į rekonstrukciją (žr. Villanueva Svensson 2012, 9). Sustiprėja garsinio kalbos lygmens tyrimai, čia būtina paminėti 1931 m. išspausdintą programinį Romano Jakobsono straipsnį „Prinzipien der historischen Phonologie“, padėjusį pamatus istorinei fonologijai.

Reikia minėti ir **generatyvistų** indėlį į kalbos istoriją. Jie kalbos kitimus interpretavo ne kaip garsų ir formų kitimą (taip elgėsi jaunagramatikiai) ir ne kaip kitimus sistemoje (taip suprato struktūralistai), bet kaip gramatinės struktūros pakitimus. Didžiausias jų nuopelnas tas, kad daugiausiai dėmesio skyrė sintaksės tyrimams. Generatyvistai domėjosi ir istorine fonologija.

Naujausia ir moderniausia lingvistinė paradigma – **kognityvinė lingvistika** taip pat skiria dėmesio ir kalbos kitimams apskritai, ir istorinei fonologijai.

Literatūra: Lietuvių kalbos enciklopedija, 2008, 325; Babickienė Z., Venckutė R., 2013, *Kalbos mokslo pagrindai*, 24–39; Villanueva Svensson M., 2012, *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*, 11–16; King D. R., 1969, *Historical linguistics and generative grammar*; Winters E. M., Tissari H., Allan K., 2010, *Historical Cognitive Linguistics*; Nathan S. G., 2008, *Phonology: A Cognitive Grammar Introduction*.

KALBOS ISTORIJOS OBJEKTAS

Kalba yra unikali ženklų sistema. Didžiausias jos unikalumas yra net ne funkcijos, bet sandara. Jeigu norime išsiaiškinti, kaip veikia koks nors mechanizmas, pavyzdžiui, laikrodis, mes nesprendžiame apie jo sandarą iš gaunamo rezultato – rodomų valandų, datos ar kokios kitos informacijos. Tiesiog laikrodį išardome ir pažiūrime, kaip jis sukonstruotas. Taip yra ir gamtos moksluose, medicinoje – gyvūno ar žmogaus sandarą galima išsinagrinėti „gyvai“. Teorinis ar praktinis modelis čia visada kuriamas turint prieš akis originalų prototipą. Bet su kalba yra kitaip, nes jos sistema sukonstruota juodosios dėžės principu. Kad kalbos sistema egzistuoja, mums akivaizdžiai patvirtina **šnekos aktai**, arba **kalbėjimas**. Tačiau kalbėjimas juk yra tos sistemos veikimo rezultatas. Pavyzdžiui, jeigu šnekos aktai rodo, jog kalboje vartojama 12 balsių ir 45 priebalsiai, taip pat vyriškoji ir moteriškoji giminė, tai yra rezultatas. Bet mums rūpi klausimas, kaip ta sistema atrodo, kaip ji sukonstruota, ir kai mėginame atsakyti į šį klausimą, susiduriame su kliūtimi – juodosios dėžės atidaryti negalime, todėl tiesiogiai, fiziškai stebėti sistemos sandaros neįmanoma. Vadinasi, lieka vienintelis būdas tą sistemą pažinti – jos sandaros ir veikimo modelį sukurti iš gauto rezultato. Tačiau toks modelis yra hipotetiškas, nes negalima objektyviai patikrinti, ar jis atitinka tikrovę, todėl, kaip jau sakyta, apie kalbos sandarą mes galime spręsti tik iš to, ką sistema pagamina – šnekos aktų, arba kalbėjimo. Lingvistika tuo ir įdomi, kad čia atsiveria platus interpretacijų ir kūrybos laukas. Ir nebūtinai kai kurios interpretacijos yra teisingos, bet čia jau kitas – metodų taikymo ir teorinių svarstymų klausimas.

Kalbos istorikai susiduria su dar keblesniu uždaviniu – jiems reikia sukurti diachroninį modelį, tiksliau tariant, net keliolika jų sudarančių sinchroninių modelių ir dar parodyti visų jų tarpusavyo santykį. Kyla klausimas, kuo galima tą modelių atkūrimą paremti?

Prieš atsakant į šį klausimą dar reikia priminti, nors ir buvo prabėgom minėta, kad rašto atsiradimas ir plėtra lėmė, jog daugelio kalbų istorija dalijasi į du periodus: priešistorinį (ikirašytinį) ir istorinį (rašytinį). Su rašytiniu periodu, arba rašomosios kalbos istorija, kokių nors didelių sunkumų nekyla – ji tiesiog užfiksuota rašytiniuose šaltiniuose. Svarbiausia užduotis yra tuos šaltinius

teisingai perskaityti, o po to jau galima juos įvairiai analizuoti. Remiantis rašytiniais šaltiniais galima išnagrinėti ir aprašyti garsų, formų, konstrukcijų ir kitų kalbos elementų raidą. Toks tyrimas, be abejo, visada turi išeities tašką – pirmuosius rašytinius paminklus. Tiriant rašytinius paminklus sėkmingai taikomas **filologinis metodas** – tai jau kas kita nei istorinės kalbotyros metodai (išsamiau žr. Palionis 1999, 267).

Tačiau greta rašytinės kalbos visada egzistuoja ir sakytinė, kuri gyvena savo gyvenimą ir nere-tai gerokai skiriasi nuo rašytinės. Yra kalbos atmainų, kurios iš viso neturi rašytinės tradicijos – bene gausiausia tokia atmaina yra tarmės. Beje, rašytinei tarmių tradicijai negalima skirti tarminių tekstų rinkinių ir tarmių žodynų – tai tik raštu užfiksuota sakytinė kalba, ne rašytinis tarmės va-riantas.

Sakytinės kalbos istoriją galima fiksuoti nebent lyginant skirtingų kartų kalbą, tačiau ir čia ga-lima aprėpti tris, geriausiu atveju – keturias kartas. Vis kita lieka nepaliudyta ir objektyviai nepa-tikrinama.

Tačiau atkurti ikirašytinius kalbos chronologinius sluoksnius vis dėlto įmanoma. Tam yra dvi sąlygos:

- 1) išorinės – kalbininkai sugebėjo susikurti įrankius – metodus, kuriais dirbant kalbos istoriją galima atkurti ir parašyti;
- 2) ne ką menkesnio svarbumo – vidinės. Jeigu jų nebūtų, sukurtas įrankis būtų beprasmis ir nepanaudojamas.

KALBA LEIDŽIA RAŠYTI JOS ISTORIJĄ

Kalba yra taip sutvarkyta sistema, kad bent du dalykai leidžia mums pažvelgti į jos praeitį, į priešistorinį laikotarpį, iš kurio, kaip jau minėta, jokių objektyvių liudijimų neturime.

Pirmasis dalykas yra akivaizdus ir neginčijamas faktas, kad kalba kinta. Galima sakyti, kad kiekviena kalba turi savo vidinį laikrodį, kuris tiksli nevienodu tempu. Todėl vienos kalbos yra greitesnės, arba modernesnės, kitos – lėtesnės, arba konservatyvesnės. Pavyzdžiui, anglų kalbą galima priskirti prie greitųjų, o lietuvių – prie lėtųjų kalbų. Kalbų kitimo greitį gana gerai rodo rašytiniai šaltiniai. Tik, kalbant apie vidinį kalbų laikrodį, reikia atkreipti dėmesį, kad ir toje pačioje kalboje atskiros tarmės būna nevienodo greičio. Geras pavyzdys yra ir lietuvių kalba. Šiaip jau manoma, kad lietuvių kalba yra konservatyvesnė nei latvių: lietuvių kalboje laisvas kirtis, nėra ga-lūnių redukcijos, mažas linksnių sinkretizmas ir pan. Tačiau tas tinka tik bendrinei kalbai. Tuo tarpu pačioje lietuvių kalboje žemaičių tarmė greitesnė nei aukštaičių, o rytų aukštaičių panevėžiš-kių patarmė, jos šiaurinė dalis lenkia ne tik kitus aukštaičius, bet ir žemaičius ir net latvių kalbą.

Tą nesunku parodyti kad ir šiuo pavyzdžiu. Šiauriniai panevėžiškiai turi tokią veiksmožodžio 'rišti' esamojo laiko paradigmą:

aš r̄òš ('rišu')

tu r̄èš ('riši')

jis, ji r̄í.š ('riša').

Tai ne tik sparčią panevėžiškių patarmės raidą iliustruojantis pavyzdys, bet ir tipologiškai įdomus atvejis. Iš esmės tai vidinės fleksijos, kurią išvystę turi semitų kalbos, pavyzdys. Kadangi šiaurinių panevėžiškių galūnės yra visiškai redukuotos, surasta kita išeitis santykiams reikšti – vidinė fleksija. Šiuo atveju patarmės vadinti konservatyvia negalima. Vadinasi, kalbos sistema ir tos sistemos sudėtinės dalys (fonologinė, morfologinė, sintaksinė, leksinė sistemos) nuolat juda. Rašytinė kalba gal ir gali sudaryti kalbos pastovumo įspūdį, tačiau palyginus skirtingų epochų raštus iškart bus matyti, kad tas įspūdis klaidingas. Tą patį rezultatą gausime ir palyginę skirtingų kartų kalbą – skirtumų bus. Taigi kisdama kalba kuria savo istoriją. Jeigu kitimų nebūtų, nebūtų ir kalbos istorijos.

Antroji vidinė priežastis taip pat labai svarbi. Ją galima parodyti kad ir ištrauka iš žinomos Dž. F. Kuperio nuotykių knygos „Pėdsekys“.

„Pagaliau jie praėjo dirbtinį krūmą, ir Pėdsekys, pravėręs burną, savo papratimu tyliai nusijuokė. Tačiau jis neilgai tesidžiaugė: tą pačią akimirką indėnas, einąs užpakalyje apsigrėžė, stabtelėjo ir ėmė atsidėjęs tyrinėti dirbtinę uždangą. Buvo matyti, kad jam kilo kažkoks įtarimas. <...> Jis tylutėliai priėjo prie jį sudominusio krūmo. Atokaitoje keli lapai buvo truputį nusvirę nuo savo stiebelių, ir toks nežymus nukrypimas nuo įprastų gamtos dėsnių kariui krito į akis. <...> Bet jis ir abejojo, nes vėjelis supo nusvirusius lapus ir jiems, rodos, grįžo buvusias jų gaivumas. <...> Lapai ant šakelių, kurių galai buvo nusvirę į vandenį, taip mažai tepasikeitė nuo kaitros, kad, juos palietęs ranka, irokėzas buvo benusprenžias, jog apsiriko dėl savo spėliojimų. Pagaliau, norėdamas išspręsti visas abejones, jis praskleidė dvi šakutes, žengė žingsnį į priekį ir prieš save pamatė bėglius, sustingusius kaip statulas“.

Svarbiausias dalykas šioje istorijoje ne tiek pastabumas, bet sąlygos, kurios leidžia tam pastabumui veikti – tai „nukrypimas nuo įprastų gamtos dėsnių“. Kalbotyroje tokie nukrypimai vadinami išimtimis. Išimtys iš sinchroninių taisyklių ir yra antroji vidinė priežastis, leidžianti egzistuoti kalbos istorijai. Jeigu išimčių nebūtų, mes negalėtume rekonstruoti priešistorinės kalbos sistemos – tam tiesiog nebūtų sąlygų. Pusiau rimtai galima būtų sakyti, kad kalbėtojai ateities kartoms kalboje palieka tam tikrus ženklus, kuriuos perskaitę jie galėtų šį tą numanyti apie senesnę kalbos būvį.

Dažnai tie ženklai paprastam kalbos vartotojui net nekrinta į akis, jie tiesiog nekreipia į vadinamąsias sinchronines išimtis dėmesio. Pavyzdys galėtų būti įvardžiuotinės būdvardžių ir sangražinės veiksmažodžių formos. Štai „Dabartinės lietuvių kalbos gramatika“ teigia, kad „Būdvardžių įvardžiuotinių formų linksnių galūnės yra susidariusios iš paprastųjų būdvardžių galūnių ir prie jų priaugusių įvardžio *jis, ji* formų, kurios ilgainiui pakito“ (DLKG 1994, 185). Bet palyginkime: a) Gen. Sg. *gēr-o* – *gēr-o-jo* ir b) Instr. Sg. *ger-ù* – *ger-úo-ju*. Pirmuoju atveju pavyzdys atitinka gramatikoje suformuluotą taisyklę – prie paprastojo būdvardžio galūnės pridėtas įvardis, plg. *gēr-o-jo*. Tačiau antruoju atveju paprastojo būdvardžio galūnė kažkodėl yra *-uo*, plg. *ger-úo-ju*, nors neįvardžiuotinio būdvardžio galūnė yra *-u*, plg. *ger-ù*.

Panašiai yra ir su sangražinėmis formomis. Anot „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos“, sangražos afiksas *si* (*-is, -s*) „<...> pridedamas prie šakinių ir priesaginių pamatinių žodžių galo.“ (DLKG 1994, 406). Taip yra, pavyzdžiui, formose *bártis, sùktis*, tačiau vėl palyginkime: *barù*, bet *barúo-si, sukì*, bet *sukíe-si*. Ir įvardžiuotinio būdvardžio, ir sangražinio veiksmažodžio atveju aiškiai matyti sinchroninė vokalizmo kaita, kur kaitaliojasi trumpasis ir ilgasis balsis (*u – uo, i – ie*)

Daug tokių sinchroninių nevienodumų galima rasti ir kirčiavimo sistemoje, pvz., *jáut-iena*, bet *paukšt-íena* – žodžių struktūra vienoda, priesaga ta pati, bet kirtis vienur yra šaknyje, kitur – priesagoje. Čia ir yra sinchroninių išimčių pavyzdžiai, mums palikti ženklai. Tuos ženklus iššifruoti, sinchronines išimtis paaiškinti gali tik kalbos istorija.

REKONSTRUKCIJA

Norint perskaityti praėjusių kartų kalboje mums paliktus ženklus, reikia turėti tam įrankių ir išmanyti, kaip tais įrankiais pasinaudoti. Visa ta procedūra, kurią atlieka kalbos istorikai aiškina miesi kalbos kitimus, yra vadinama **rekonstrukcija**. Svarbu pabrėžti, kad rekonstrukcija nėra kalbos istoriko tikslas, tai yra tik procesas, atliekamas tikslui pasiekti. Rekonstrukcija paprastai apibrėžiama kaip rašytinių šaltinių nepaliudytų kalbos (ar kalbų šeimos faktų bei jų sistemos) atkūrimas specialiais kalbotyros metodais, pavyzdžiui, „Raštijos paminklų neužfiksuotos kalbos būsenos atkūrimas, remiantis gyvosiomis kalbomis ir raštijos paminklais“ (KTŽ 1990, 170); „rašytinių šaltinių nepaliudytų kalbos (ar kalbų šeimos faktų bei jų sistemos) atkūrimas specialiais kalbotyros metodais (LKE 1988, 450). Kitaip tariant, rekonstruojant atkuriami sinchroniniai kalbos pjūviai, kiekvienas jų turi turėti mažiausią tam laikui inovacijų skaičių. Taip stengiamasi prisikasti iki *prokalbės* – tokio kalbos sinchroninio pjūvio, kuris turėtų apskritai mažiausią įmanomą inovacijų skaičių.

Kalbos istoriko tiriamąjį darbą galima palyginti su archeologiniais kasinėjimais. Archeologai atkasa kultūrinius sluoksnius – žmonių gyvenamoje vietoje per ilgesnį laiką iš organinių, buitinių,

statybinių, gamybinių liekanų susidarancius sluoksnius, kurie yra pagrindinis gyvenvietės požymis (VLE 2007, 231)¹⁵. Kalbos istorikai „atkasa“ savotiškus kalbos „kultūrinius sluoksnius“ – sinchroninius pjūvius. Tik archeologijoje kultūriniai sluoksniai gražiai gula vienas ant kito, o su kalbos kultūriniais sluoksniais yra kur kas sudėtingiau. Kaip susidėlioja sinchroniniai sluoksniai, priklauso ne tik nuo objektyvių kalbos sistemos pakitimų, bet ir nuo lingvistų požiūrio į tuos kitimus, nuo taikomų metodų, nuo teorinės minties.

Paskaičius tradicinius lietuvių kalbos istorijai skirtus darbus (pvz. Zinkevičius 1980; Zinkevičius 1984; Salys 1995; Kabelka 1982) gali susidaryti įspūdis, kad lietuvių kalbos diachroninis modelis iš sinchroninių pjūvių susideda nelyginant sluoksniuotas pyragas, plg. 4 pav.

4 pav. Tradicinė sinchroninių pjūvių schema

Tačiau iš tikrųjų situacija yra kur kas sudėtingesnė, nes sinchroniniai sluoksniai toli gražu taip tolygiai nesidėlioja. Tarp lingvistų kyla nemažai įdomių diskusijų, kaip galima būtų įsivaizduoti ir apibrėžti prokalbę. Vienas iš įdomesnių yra Heinerio Eichnerio diskusinis siūlymas, kaip galėtų atrodyti rekonstruojamas diachroninis modelis (žr. Eichner 1988, 10–40). Šis lingvistas siūlo skirti du modelio lygmenis, kuriuos vadina **Sprachebene** ir **Sprachstufe**. Lietuviški vokiškų terminų atitikmenys galėtų būti **kalbos sluoksnis** ir **kalbos pakopa**. Jeigu kalbos raidą mėgintume įsivaizduoti pagal šią teoriją, tai paaiškėtų, kad tokia schema, kuri pavaizduota 4 pav., nerodo tikrojo struktūros sudėtingumo.

Erdvinis diachroninės struktūros modelis būtų sudarytas mažiausiai iš trijų dalių. Visų pirma galima kalbėti apie sinchroninius kalbos sluoksnius, kurie yra tam tikras atskaitos taškas (tradiciskai tariant, skirtingos indoeuropiečių, baltų ir kitų kalbų prokalbės). Grafiškai šiuos kalbos sluoksnius iš tikrųjų reikėtų vaizduoti kaip plokštumą – tai būtų vieno matmens erdvinė figūra, egzistuojanti atitinkamame laiko taške.

Antroji konstrukcijos dalis būtų kalbos pakopos, kurios vaidina itin svarbų vaidmenį rekonstrukcijoje. Kalbos pakopa jau nėra vienos dimensijos erdvinė figūra, be to, ji visada turi savo pradžią ir pabaigą, t. y. yra išsidėsčiusi laiko linijoje. Kad būtų aiškiau, galima pasitelkti tokį pavyzdį.

¹⁵ Plg. <http://www.melc.lt/lietuva/tauta/papildymai.php?PaId=8&r=K>

Sakykime, *baltiškąją pakopą* (tradiciskai – baltų prokalbę) galima apibrėžti kaip tokią kalbos pakopą, kuri prasideda su pirmuoju vien tik baltų kalboms būdingu kitimu ir baigiasi paskutiniu visoms baltų kalboms būdingu kitimu. Ši pakopa gali turėti ir aiškias laiko ribas: manoma, kad *baltiškoji pakopa* (baltų prokalbė) į *rytų baltų* ir *vakarų baltų pakopas* (prokalbes) suskilo prieš pat V a. pr. Kr. (Dini 2000, 58).

Dabar jau aišku, kad kalbos sluoksniai tarsi įrėmina kalbos pakopas ir yra teorinis atskaitos taškas vienos kalbos pakopos pradžia ir pabaiga. Taigi baltiškąją pakopą pradeda, sakykime, *baltų-slavų* pakopos paskutinis sluoksnis, o baigia *baltiškosios pakopos* paskutinis sluoksnis, kuris kartu yra, tarkim, *rytų baltų pakopos* pirmasis sluoksnis. Kalbos pakopą, reikalui esant, galima periodizuoti, pavyzdžiui, į ankstyvąjį, vidurinį ir vėlyvąjį laikotarpį – priklausomai nuo kitimų skaičiaus ir intensyvumo. Prieš ir už šios pakopos esančios kitos kalbos pakopos taip pat gali būti atitinkamai įvardytos – pavyzdžiui, *baltų-slavų pakopa*, *rytų baltų pakopa* ir pan.

Trečioji labai svarbi konstrukcijos dalis yra ne tai, kad kalbos pakopą sudaro pirmasis ir paskutinis kalbos sluoksnis, bet tai, kad apskritai kalbos pakopa sudaryta iš skirtingų kalbos sluoksnių. Teoriškai žiūrint vienoje pakopoje gali būti tiek kalbos sluoksnių, kiek yra įvykusių chronologiškai skirtingų (t. y. ne vienu metu atsiradusių) kitimų. Šių kalbos sluoksnių tarpusavio skirtumus lemia tik konkretūs jas lemiantys kitimai.

Ir paskutinė diachroninio modelio konstrukcijos dalis yra ta, kad nemaža dalis kalbos reiškinių perbėga per kurios nors kalbos pakopos sluoksnius visiškai nepakitę arba pakitę labai mažai. Vadinasi, ir kalbos sluoksniai, ir kalbos pakopos susideda iš dvejopų kalbos fenomenų: a) nepakitusių nuo vieno ar kito pradinės kalbos sluoksnio laikų ir b) patyrusių kitimų bent viename kuriame (neretai ir keliuose) kalbos sluoksniuose. Pirmąsias ypatybes tradiciskai įprasta vadinti *paveldėtosiomis*. Galima pateikti keletą pavyzdžių:

- a) nuo *ide. prokalbės sluoksnio* liko nepakitusi lietuvių bendrinės kalbos ir vakarų aukštaičių kauniškių patarmės fonologinė ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicija;
- b) nuo *ide. prokalbės sluoksnio* labai mažai pakitusi daiktavardžių linksnių struktūra (*ide.* – 8 linksniai, lietuvių kalboje – 7).

Tačiau yra daug kalbos elementų, kurie yra patyrę kitimų ar visai išnykę, pavyzdžiui:

- a) lietuvių kalboje neliko bevardės (neutrum) giminės kategorijos;
- b) nors daiktavardžių linksnių sistema stabili, bet kai kurių kamienų atskirų linksnių galūnės yra morfologiškai (pvz., o-kamieno Nom. Pl. galūnė *-ai* (plg. *vilkai*) ir buvusi *ide.* galūnė **-ōs*) ir fonetiškai (pvz., Instr. Sg. galūnė *-u* (plg. *vilku*) ir *ide.* galūnė **-oh₁*) pakitusios (išsamiau apie morfologinius kitimus žr. Villanueva Svensson 2012, 52–68). Dar didesni pakitimai yra vykę, pavyzdžiui, *iu*-kamieno daiktavardžių daugiskaitos paradigmoje. Jie gana aiškiai matyti, palyginus

iu-kamieno, *u*-kamieno ir *io*-kamieno paradigmas. Iš palyginimo aišku, kad *iu*-kamieno daugiskaitos formų (išskyrus kilmininką ir galininką) galūnės yra pasidarytos pagal *io*-kamieną, žr. 5 pav.

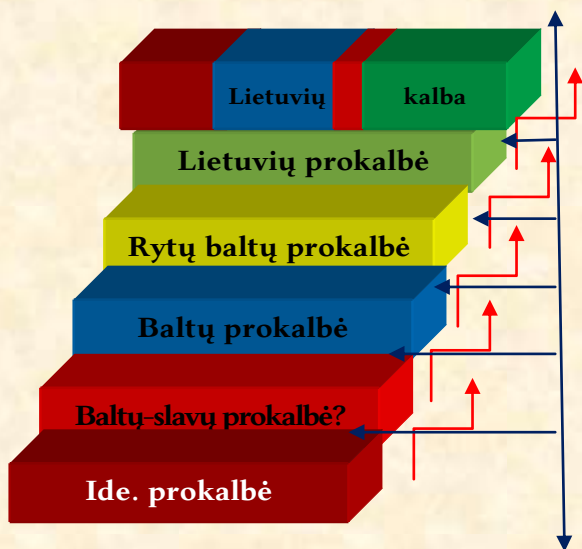
<i>iu</i> -kamienas	<i>u</i> -kamienas	<i>io</i> -kamienas	senoji <i>iu</i> -kamieno paradigma
vaisiai	sūnūs	svečiai	*vaisiūs
vaisių	sūnų	svečių	vaisių
vaisiams	sūnums	svečiams	*vaisiums
vaisius	sūnus	svečius	vaisius
vaisiais	sūnumis	svečiais	*vaisiumis
vaisiuose	sūnuose	svečiuose	*vaisiūse

5 pav. *iu*-kamieno, *u*-kamieno ir *io*-kamieno paradigmos

Iš aptarto modelio matyti, kad kalbos raida sukuria sudėtingos architektūros statinį, nes vieni elementai nepakinta nuo prokalbės laikų, o kiti laikui bėgant patiria net kelis kitimus. O dar reikia turėti galvoje sudėtingą kalbos struktūrą – fonetinį, morfologinį, sintaksinį, leksinį, semantinį klotus, kurie turi dar daugybę mažesnių posistemių. Ir visos tos sudėtingos sistemos sudėtinės dalys juda ir keičiasi vienos greičiau, kitos lėčiau, be to, judėdamos keičia ir tarpusavio santykius, sukuria naujus elementus ir t. t.

Jeigu kalbos raidą mėgintume pavaizduoti pagal kalbos sluoksniu ir kalbos pakopos teoriją, tai kiekviena kalbos pakopa būtų sudaryta iš įvairių „kultūrinių kalbos sluoksnių“. Vadinasi, rekonstruojant reikia ne tik lipti nuo vieno laiptelio ant kito, bet ir iširti, iš kokios medžiagos tas laiptelis sukonstruotas. Kitaip tariant, rekonstrukcija turi vykti dviem kryptimis – ir „laipteliais aukštynžemyn“, ir „pačiame laiptelyje, jo viduje“.

Šį sudėtingą modelį šiaip jau reikėtų vaizduoti trimatį, tačiau bent šio tokio vaizdumo dėlei galima pamėginti pavaizduoti ir neįmantrią schema, žr. 6 pav.

6 pav. Kalbos sluoksniu ir kalbos pakopos modelis

Taip pat reikia atkreipti dėmesį, kad kultūriniai kalbos sluoksniai gali būti susimaišę, dalis to sluoksnio gali būti išnykusi, vienas kitas sluoksnis gali būti paremontuotas panaudojant importines medžiagas – skolinimąsi.

Tos išimtys, arba nukrypimas nuo įprastų dėsnių, mums tėra užuominos. Jeigu lygintume rekonstrukciją su dėlione arba kokio lėktuvo modeliuko konstravimu, tai tikslas būtų iš principo tas pats – surinkti paveikslą arba sukonstruoti modeliuką. Bet skirtumas toks, kad dėlionėje paveikslukas, kurį reikia surinkti, yra jau parodytas ir mes žinome, ką turime sudėlioti. Modeliukas, be paveikslėlio, dar turi ir konstravimo schemą. Kalbos sistemos rekonstrukcijoje to nėra – yra tik detalės, kurias reikia sudėti taip, kad išeitų paveikslas ar modeliukas. Dar rekonstrukciją galima palyginti su vaškinės figūros gamyba. Liejant vaškinę figūrą, visada turimas jos prototipas – gyva garsenybė, jos nuotraukos, vaizdo įrašai, tad ir išlieti figūrą bepigū. Kalbos istorikas vaškinę kalbos figūrą lieja turėdamas be galo gausią ir be galo skirtingą medžiagą, be to, neretai jos dar ir trūksta. Užtat kai kurios tos figūros vietos tėra tik barškančių griaučių dalis ar net kokia kiaurymė. Dėl šių priešasčių rekonstrukcija yra tokia kūryba, kur skirtingi kūrėjai gali gauti ir skirtingą rezultatą – vis kitokią vaškinę figūrą. Prisiminus juodosios dėžės principą, visiškai nenuostabu, kad dėl vieno ar kito kalbos kitimo sukuriama net keliolika prieštaringiausių hipotezių.

Literatūra: Lietuvių kalbos enciklopedija, 2008, 450; Babickienė Z., Venckutė R. 2013, *Kalbos mokslo pagrindai*, 241; Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika I*, 6–24; Zinkevičius Z., 1984, *Lietuvių kalbos istorija I. Lietuvių kalbos kilmė*; Salys A., 1985, *Baltų kalbos, tautos bei kultys*, 3–41; Eichner H., 1988, Sprachwandel und Rekonstruktion. Diskussionsbeitrag, – *Akten der 13. Österreichischen Linguistentagung*, 10–40.

SVARBIAUSIOS TEORINĖS REKONSTRUKCIJOS TAISYKLĖS

Rekonstrukcijos teorija nuo jaunagramatikių laikų yra gerokai pažengusi į priekį. Yra įvairių teorinių svarstymų, diskusijų, siūlomi skirtingi rekonstrukcijos modeliai. Čia bus pateiktos kelios svarbiausios, esminės teorinės rekonstrukcijos taisyklės, labiausiai kreipiant dėmesį į garsinį kalbos lygmenį.

1) **Sinchronijos–diachronijos taisyklė.** Ji susideda iš dviejų dalių.

a) Be geros sinchronijos nebus geros diachronijos. Kalbos istorikas pirmiausia turi gerai išmanyti sinchroninę sistemą. Garsų lygmenyje pirmasis žingsnis – iširti ir aprašyti fonologinę sistemą: garsų distribuciją, fonemas, alofonus ir fakultatyvinius variantus, neutralizaciją, paradigminius ir sintagminius fonemų santykius, taip pat prozodinę sistemą. Tik po to galima imtis rekonstrukcijos.

b) Negalima painioti sinchronijos ir diachronijos. Tai du tyrimo lygmenys, kurie turi nuosekliai sekti vienas po kito. Dažniausiai šios taisyklės nepaisoma sinchroniniuose aprašuose –

vis stengiamasi kai kuriuos atvejus paaiškinti. Tačiau tokia „diachroninė puošyba“ kritikuotina. Ji trukdo objektyviai aprašyti sistemą tokią, kokia ji yra. Be to, vienu elementų kilmė nurodoma, kitų ne. Kai kur, sinchroniškai žiūrint, visiškai nėra reikalo nurodyti kilmės.

Painiojant sinchroniją ir diachroniją atsiranda kreivų formuluočių. Tipiškas pavyzdys iš lietuvių dialektologijos: „Pietų aukštaičiai taria kietą priebalsį *l* prieš: a) garsus *e, ei, é*, pvz., *lá.das* ‘ledas’, *lá.išč* ‘leisti’, *ci.lék* ‘tylėk’ <...>“ (LKTCH 2004, 80). Tačiau esmė čia ta, kad pavyzdžiuose niekur nėra balsių *e, ei, é*, yra tik *a, é*. Vadinasi, tokia formuluotė bloga ir atsiranda dėl to, kad galvoje čia turimas diachroninis procesas, vadinamasis „priebalsio *l* kietinimas“, o kalbama apie sinchroninę sistemą.

2) **Garsų dėsnio taisyklė:** kalbos garsai kinta dėsningai. Tai svarbiausias teorinis principas, kurį įtvirtino jaunagramatikiai, ir kuris nėra pakitęs iki šių laikų. Garsų dėsnio principas yra rekonstrukcijos pamatas. Kitimai nevyksta chaotiškai, jie turi savo logiką, motyvus ir sąlygas. Jeigu šį principą atmetame, istorinė kalbotyra pasidaro neįmanoma – ji virsta tik poezija.

Garsų dėsnio pavyzdį galima pateikti pasitelkus šio leidinio pradžioje minėtą pavyzdį – lie. *dausà, dausià*, lie. tarm. *dūšià* ir rusų k. *дыуà*. Jeigu imsime daugiau giminiškų lietuvių ir rusų kalbų žodžių, kuriuose būtų lie. *au* ir ru. *y*, nesunkiai suformuluosime garsų dėsnį.

Plg. lie. *draūgas* – ru. *дръз*, lie. *ausis* – ru. *ух*, lie. *saūsas* – ru. *сых* ir lygiai taip pat lie. *dausà, dausià* – ru. *дыуà*.

Remdamiesi šiais garsų atitikmenimis, formuluojame garsų dėsnį: lietuvių kalbos dvibalsis *au* atitinka rusų kalbos balsį *y* (*u*). Šis dėsnis be išimties turi galioti visuose giminiškuose žodžiuose.

Lie. tarm. *dūšià* ir rusų k. *дыуà* pažeidžia nustatytą garsų dėsnį, todėl nesunku numanyti, kad žodis *dūšià* yra skolinys. Etimologinis rusų žodžio *дыуà* atitikmuo, kaip ką tik parodyta, yra žodis *dausà, dausià*. Lygiai taip pat skolinys iš lietuvių kalbos bus rusų kalbos žodis *кòбу* – lie. *káušas*, nes atitikmuo *об* – *au* neatitinka mūsų suformuluoto garsų dėsnio, pagal kurį toje pozicijoje, kur lietuvių kalboje yra dvibalsis *au*, negali būti rusų kalbos *об*, tik *y*; rusų kalboje apskritai negali būti dvibalsių – jie visi buvo monoftongizuoti.

Garsų dėsnis dar yra susijęs su tokiu paradoksu: jei garsinė žodžių struktūra labai panaši, fonetika visiškai sutampa arba nesmarkiai skiriasi – labai didelė tikimybė, kad žodžiai ne giminiški, bet vienas iš jų – skolinys. Taip ir yra lie. tarm. *dūšià* ir rusų k. *дыуà* atveju. Dar vienas pavyzdys: klaidinga būtų susieti lotynų *habere* ‘laikyti, turėti’ ir vokiečių *haben* ‘turėti’ (bei šio žodžio atitikmenis kitose germanų kalbose), nes pagal garsų dėsnius vokiečių *h* atliepia lotynų *c*, o lotynų (*g*), *h* atliepia vokiečių *g*. Atsižvelgiant į garsų dėsnius vok. *haben* reikia lyginti su lo. *capere* ‘imti, griebti; gauti’, o su lo. *habere* giminiškas yra vok. *geben* ‘duoti’.

Ir atvirkiščiai, sinchroniškai skirtingos garsinės struktūros žodžiai gali būti giminiški, gali būti rekonstruojamas bendras jų prototipas, bendra šaknis. Giminiški žodžiai net gali neturėti bendrų garsų, tačiau būti giminiški. Taip atsitinka būtent dėl skirtingų garsų dėsnų susiformavimo atskirose kalbose. Pavyzdžiui, vokiečių kalbos žodis *Otter* ‘ūdra’ giminiška su *Wasser* ‘vanduo’, nors abiejų žodžių sutampa tik baigmuo, plg. gr. *ὑδρα* (*hydra*) ‘hidra, daugiagalvė vandens gyvatė’ ir *ὑδωρ* (*hydor*) ‘vanduo’. Vok. *Wolf* ‘vilkas’ etimologiškai susijęs su lo. *lupus* ‘vilkas’ ir gr. *λύκος* (*lykos*), o ne su lo. *vulpes* ‘lapė’, nors garsinė žodžių struktūra panašesnė čia, o ne pirmu atveju. Tokius neatitikimus lemia būtent garsų dėsniai. Jais remiantis nesunku paaiškinti tokius iš pirmo žvilgsnio keistus ir neįmanomus atitikmenis kaip knygos įvade minėtas armėnų kalbos skaitvardis *erku* ‘du’, lietuvių kalbos *du* ir vokiečių kalbos *zwei* ‘du’. Garsų dėsnis čia toks: ide. skaitvardį **duō-* ‘du’ atliepia s. i. *dváu*, *dvá*, gr. *δύω* (*duo*), *δύας* (*duás*) ‘dvejetas, pora’, alb. *dü*, lo. *duo*, got. *twei*, vok. *zwei*, lie. *du*, lat. *divi*, s. sl. *dvóva*, ru. *два*, bet arm. *erku*. Vadinasi, ide. junginį **du-* armėnų kalboje turi atliepti junginys *erk*. Taip ir bus, jeigu lyginsime giminiškus žodžius: arm. *erkar* ‘ilgas’ – plg. gr. *δηρόν* (*dērón*) ‘ilgai, ilgą laiką’, *erknčim* – plg. gr. *δε(ι)δίσσομαι* (*de(i)dissomai*) ‘gąsdinti, baidyti’.

3) **Pozicijos taisyklė:** kalbos garsų kitimai toje pačioje pozicijoje vyksta be išimčių. Tai svarbiausias jaunagramatikų teorinis atradimas. Šį principą galima vadinti *pozicijos jėga* – į ją rekonstruojant visada būtina atsižvelgti. Pavyzdžiui, jeigu kirčiuotoje pozicijoje ilgasis balsis *a* siaurėja, jis turi siaurėti be išimties visuose žodžiuose. Tačiau skirtingose pozicijose tas pats garsas gali kisti skirtingai arba vienoje pozicijoje jis gali kisti, o kitoje – ne.

Pavyzdžiui, rytų aukštaičių uteniškių patarmėje kirčiuotoje pozicijoje ilgasis balsis *ā* yra susiaurėjęs ir virtęs *σ*, o nekirčiuotoje pozicijoje jis nesiaurėjo, tik sutrumpėjo iki pusilgio *a.*, plg.: *bróli*. (< **brālī*) ‘broli’ → *bra.lú.ku*. (< **brālūkū*) ‘broliuką’. Taigi čia turime du kitimus – kokybinį kirčiuotoje ir kiekybinį nekirčiuotoje pozicijoje. Bendrinėje kalboje abiejose pozicijose turime siaurą balsį.

Pozicijos jėga nėra vienoda, todėl egzistuoja tam tikros pozicijų poros, arba opozicijos: *kirčiuota pozicija : nekirčiuota pozicija*, *žodžio vidaus pozicija : žodžio galo pozicija*, *kirčiuotas žodžio galas : nekirčiuotas žodžio galas* ir pan. Ypač svarbu atkreipti dėmesį į žodžio galą, nes daugelyje kalbų žodžio galo garsai dažniausiai kinta kitaip negu žodžio vidaus.

4) **Variantų taisyklė.** Ji skelbia, kad toje pačioje pozicijoje egzistuoja sinchroniniai garsų variantai. Tačiau jei ir skirtingi variantai kinta tomis pačiomis sąlygomis, tai kitimo rezultatas visada turi būti vienodas. Kitaip tariant, ir variantams galioja antroji rekonstrukcijos taisyklė. Jaunagramatikiai manė, kad jeigu toje pačioje pozicijoje yra fonetinių variantų, jie negali priklausyti vienai sistemai: variantai turi rodyti skirtingas sistemas (pavyzdžiui, patarmes). Tačiau atidesnė

variantų analizė rodo, kad ne visada yra taip, nes ir toje pačioje sistemoje kurį laiką gali egzistuoti *konkuruojantys variantai*. Jie yra įdomūs ir vertingi, nes rodo vykstantį kitimą, jį mes galime tiesiogiai stebėti.

Geras pavyzdys yra rytų aukštaičių vilniškių patarmė. Čia toje pačioje kirčiuotoje pozicijoje gali būti trys balsiai: *a*, *â*, *ɔ*, pvz.: *brá li.s*, *brá̃ li.s*, *brɔ̃ li.s* 'brolis'. Svarbiausia, kad tie trys balsiai nėra skirtingų šnektų rodikliai, jie nesignalizuoja apie skirtingas vilniškių šnektas. Aiškiausias to įrodymas – visus tris balsius čia pat, pakaitomis, vartoja tas pats informantas. Fonologiškai juos reikia vertinti ne kaip atskiras fonemas, bet kaip fakultatyvinius variantus – garsai vartojami toje pačioje pozicijoje ir nekeičia žodžio reikšmės. Šie konkuruojantys variantai rodo tebevykstantį kitimą – balsio *a* siaurėjimą ir labializaciją. Vadinasi, vilniškių atveju ilgainiui visur kirčiuotoje pozicijoje turės atsirasti ilgasis siaurasis labializuotas balsis *ɔ*.

5) **Analogijos taisyklė.** Ji paremta savotišku paradoksu: garsų dėsnis yra nuoseklus, bet sukuria nenuoseklumus. Analogija yra nenuosekli, bet sukuria nuoseklumus. Fonetiniai kitimai iš principo yra ardomosios prigimties. Jie ne tik keičia garsinę struktūrą, bet, ypač žodžio gale, sujaukia ir morfologinę sistemą. Fonetiniai kitimai yra tarsi smalsus ir kiek išdykęs vaikas, kuris, pavyzdžiui, ant rašomojo stalo padaro savo „tvarką“. Analogija tokiu atveju yra tarsi rūpestinga mama, kuri buvusią tvarką stengiasi atkurti – vėl sudėti į vietą daiktus, o jeigu kuris sulūžo ar prapuolė, suremontuoti ar pakeisti nauju.

Analogija gražiai veikia kirčiavimo sistemoje. Anksčiau priesaginių vardažodžių kirčiavimas priklausė nuo pamatinio žodžio kirčio. Jeigu pamatinis žodis buvo kirčiuojamas šaknyje, tai ir priesaginiai vediniai, nepriklausomai nuo priegaidės, buvo kirčiuojami šaknyje. Ilgainiui atsirado du kirčiavimo modeliai – vienas šaknyje, jei pamatinio žodžio šaknis buvo akūtinė, antrasis priesagoje, jei pamatinio žodžio šaknis buvo cirkumfleksinė ar trumpa, pvz., *jáutis* – *jáutiēna*, bet *kiaūlė* – *kiaulīēna*. Tačiau neretai sukirčiuojama ir *jautīēna* – nes šią formą veikia tokios formos kaip *kiaulīēna*, *veršīēna* ir pan. Analogiškai priesagoje imama kirčiuoti ir *jáutiēna*. Analogija imasi daryti tvarką – naikina dabar esančius du kirčiavimo modelius ir kuria vėl vieną tipą, kur kirtis bus tik priesagoje. Todėl rekonstruojant būtina skirti senuosius, *etimologinius*, ir naujuosius, *analoginius*, kitimus.

6) **Modelio taisyklė:** garsų – balsių ar priebalsių – tartis ir ilgųjų skiemenų prozodinis požymis – priegaidės – **nerekonstruojami**. Rekonstrukcija atkuria tik iš tam tikrų elementų susidedantį kalbos struktūros modelį ir atitinkamus tą modelį sudarančių elementų požymius. Kitaip tariant, rekonstruojamas *kalbos sistemos (langue)* modelis, bet ne *kalbėjimo aktai (parole)*. Su modelio taisykle susijęs dar vienas principas: diachroniškai žiūrint kalba nėra ženklų sistema. Svarbiausias šio teiginio įrodymas – sinchroniškai kalbą kaip ženklų sistemą mes kalbėdami aktua-

lizuojame, rekonstruotų elementų neaktualizuojame niekada. Jeigu keli žmonės susitartų ir imtų kalbėti rekonstruotomis formomis, aplinkinių, be abejo, būtų įvertinti vienareikšmiškai.

7) **Empirinės medžiagos taisyklė:** rekonstrukcijos empirinė medžiaga paprastai yra gyvoji šnekamoji kalba. Svarbiausi empirinės medžiagos šaltiniai yra:

a) tarmių duomenys – tarmių, patarmių ir šnektų sinchroninės sistemos. Galima dar pridurti, kad dialektologija be kalbos istorijos gali išsiversti (būti tik sinchroninė), kalbos istorija be dialektologijos – ne;

b) giminiškų kalbų sinchroninės sistemos;

c) kalbų tipologija. Ji gana pravarti, kada rekonstruojami hipotetiniai garsai, nepaliudyti sinchroninėse vienos kalbų šeimos sistemose. Jeigu tokius garsus tipologiniai tyrimai paliudija, vadinasi, jų rekonstrukcijai yra pamato;

d) senoji raštija. Nors jau sakytą, kad rašomoji kalba turi savo istoriją ir jos nereikia rekonstruoti, o tik parašyti, jos duomenys svarbūs ir rekonstrukcijai. Visų pirma, senoji raštija sudaro tam tikrus ir gana aiškius sinchroninius chronologinius sluoksnius – juose jau matyti kitimų raida. Taip pat jais galima patikrinti *vidinės rekonstrukcijos* metodu atliktos rekonstrukcijos patikimumą.

8) **Metodo taisyklė:** be įrankio – metodo – rekonstrukcijos neatliksi. Istorinėje lingvistikoje visuotinai pripažinti ir įsigalėję du metodai: a) lyginamasis istorinis, b) vidinės rekonstrukcijos (dar žr. skyrių Metodai). Dar yra skiriamas *atomistinis* ir *struktūrinis* šių metodų taikymas. *Atomistinis* – kai atskiro garso istorija tiriama atskirai, neatsižvelgiant į jo santykį su kitais garsais, vietą sistemoje ir pan. *Struktūrinis* požiūris yra iš principo fonologinis – rekonstruojama ne atskiro garso, bet garsų santykių ir tarpusavio sąsajų istorija, vieno kitimo poveikis visai sistemai ir pan.

9) **Struktūrinės rekonstrukcijos taisyklė:** visi kitimai prasideda nuo *alofonų*, ne nuo *fonemų*. *Alofonai* – svarbiausias kitimų variklis. Didžiulį vaidmenį diachroniniuose procesuose vaidina *neutralizacija* – tai viena svarbiausių kitimų procedūrų.

10) **Korektiškos rekonstrukcijos taisyklė:** sinchroninis aprašas → vidinė rekonstrukcija → lyginimas (lyginamasis metodas) → vidinė rekonstrukcija (jei reikia). Tokia turėtų būti korektiška rekonstrukcijos eiga. Žinoma, aklaį jos laikytis nereikia, nes, priklausomai nuo empirinės medžiagos ir rekonstrukcijos tikslų, kai kurių etapų gali nereikėti. Tas, be abejo, negalioja pirmajam žingsniui – sinchroninis aprašas būtinas.

Savarankiškai išstudijuokite S. Karaliūno knygos „Kalbos vartojimas ir socialinis kontekstas“ skyrius „Fonetiniai dėsniai ir jų pobūdis“ bei „Kodėl fonetiniai dėsniai turi išimčių?“ (p. 74–98). Papildykite ką tik aptartas teorines rekonstrukcijos taisykles.

METODAI

Požiūris į rekonstrukciją, kuris susiklostė istoriškai, gali būti dvejopas – atomistinis ir struktūralistinis. Tačiau tai tik požiūris, tam tikra rekonstrukcijos filosofija. O metodus istorinė gramatika turi du: 1) **istorinį lyginamąjį** ir 2) **vidinės rekonstrukcijos**.

Apie atomistinį požiūrį jau buvo užsiminta. Jo esmė – tiriama pavienių garsų istorija, nesiejant jų tarpusavyje, neatsižvelgiant į jų vietą sistemoje. Struktūralistinis požiūris iš principo yra fonologinis požiūris, diachroninė fonologinė analizė.

Lyginamasis istorinis metodas. Jo esmė – giminiškų kalbų faktų lyginimas ir reguliarių atitikmenų nustatymas. Svarbi taisyklė: lyginamos tik giminiškos kalbos, tik giminiški, bendrašakiniai žodžiai ir tik etimologiškai patikrinta ir patikima medžiaga. Lyginamasis metodas padeda suformuluoti garsų dėsnius, matyti reguliarius atitikmenis ir rekonstruoti kitimus.

Lyginamajam metodui iliustruoti tinka tie patys pavyzdžiai, kurie pateikti prie antrosios rekonstrukcijos taisyklės.

Vidinė rekonstrukcija. Jos esmė – rekonstruojama remiantis tik vienos kalbos ar tarmės medžiaga. Dirbant vidinės rekonstrukcijos metodu negali būti jokio lyginimo. Net jeigu lyginamos vienos kalbos tarmės, tai jau nėra vidinė rekonstrukcija, bet lyginamasis metodas.

Vidinę rekonstrukciją galima iliustruoti lietuvių kalbos pietų aukštaičių ir šiaurės rytų vilniškių patarmių pavyzdžiu.

Viena iš ryškesnių pietų aukštaičių ir šiaurės rytų vilniškių ypatybių yra vadinamasis *dzūkavimas*, kurį galima aprašyti dviem taisyklėmis:

- a) *c, dz / -V^{iu}* : minkštosios afrikatos *c, dz* prieš supriešakėjusius užpakalinius balsius (kietosios afrikatos *c, dz* pietvakarinėje pietų aukštaičių patarmės pusėje prieš buvusius supriešakėjusius užpakalinius balsius), plg.: *svecēĩ. / svecāĩ., svečĩr / svecĩr, mǎʒo. / mǎʒo.*
- b) *c, dz, cv, dzv / -V^{i, i, ie}*: minkštosios afrikatos prieš priešakinius *i* tipo balsius, plg.: *cĩk, cĩkras, žĩzĩs, žĩėvas, aĩ.c, miegĩc.*

Kitaip tariant, pietų aukštaičiai ir šiaurės rytų vilniškiai neturi afrikatų *č, dž* prieš užpakalinės eilės balsius (a) taisyklė) ir minkštųjų priebalsių *t, d* bei junginių *tv, dv* prieš priešakinius *i* tipo balsius (b) taisyklė). Tačiau b) taisyklė turi išimčių. Visame pietų aukštaičių ir šiaurės rytų vilniškių plote Acc. Sg. forma bus *pir.ci* ‘pirtį’, bet nė vienas pietų aukštaitis ar šiaurinis vilniškis nepasakys Acc. Sg. formos *°kāci* ‘katę’, tik *kāti..* Pozicija juk ta pati – prieš priešakinės eilės balsį *i*, tačiau vienoje formoje dzūkuojama, kitoje – ne. Šį nelygumą nesunkiai galima paaiškinti pritaikius vidinės rekonstrukcijos metodą.

Panagrinėjus pietų aukštaičių ir šiaurės rytų vilniškių patarmės empirinius faktus paaiškės, kad jų sistemoje nėra *q*, *ɛ* tipo „nosinių“ balsių – tik balsiai *u*, *i*, pvz.: *kūrsnį*, *žūrsį*, *skīsta* ‘kąsnį, žąsį, skęsta’. Vadinas, galima kelti hipotezę, kad formų *piř.ci.* ir *kāti.* galūnės balsis *i* greičiausiai yra ne tos pačios kilmės. Jeigu jų kilmė būtų vienoda, refleksai (arba atitikmenys) nebūtų skirtingi. Be to, formos *piř.ci.* Nom. Sg. bus *pircis*, o formos *kāti.* – *katė*. Iš čia nesunku nustatyti, kad formoje *kāti.* balsis *i* yra ne etimologinis, bet susiaurėjęs iš **ɛ*. Taigi rekonstruojame abi formas:

- a) *piř.ci.* < **pirtį* < **pirtin*
 b) *kāti.* < **katę* < **katen*

Akivaizdu, kad abiejose formose įvyko po vieną kitimą: a) atveju priebalsis *t* prieš priešakinės eilės balsį *i* suminkštėjo, įgavo pučiamąjį elementą ir tapo afrikata; b) atveju formoje **katę* nosinis balsis susiaurėjo iki *i*. Tačiau tas *t*, kuris atsirado prieš *i* < **ɛ* (<**en*), afrikata nevirto. Aiškumo dėlei rekonstrukciją galima „apsukti“, žr. 7 pav.

<i>*pirtin</i> (kitimas: <i>in</i> → <i>į</i>)	→	<i>*pirtį</i> (kitimas: <i>t</i> → <i>c</i>)	→	<i>piř.ci.</i> (kitimas: Ø)	→	<i>piř.ci.</i>
<i>*katen</i> (kitimas: <i>en</i> → <i>ę</i>)	→	<i>*katę</i> (kitimas: Ø)	→	<i>katį</i> (kitimas: <i>ɛ</i> → <i>į</i>)	→	<i>kāti.</i>

7 pav. Formų **pirtin*, **katen* rekonstrukcija

Literatūra: Lietuvių kalbos enciklopedija 1988, 450; Babickienė Z., Venckutė R. 2013, *Kalbos mokslo pagrindai*, 238–242; Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika I*, 9–24; Villanueva Svensson M., 2012, *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*, 6–7; Mejė A., 1956, Lyginamasis metodas istorinėje kalbotyroje; Eichner H., 1988, Sprachwandel und Rekonstruktion. Diskussionsbeitrag, – *Akten der 13. Österreichischen Linguistentagung*, 10–40.

Savarankiškai susipažinkite su atomistiniu garsų nagrinėjimu Z. Zinkevičiaus „Lietuvių kalbos istorinėje gramatikoje“ I, 1980, 57–67, 124–134 ir J. Endzelyno veikale „Baltų kalbų garsai ir formos“ 1957, 14–20, 30–34.

Savarankiškai išstudijuokite A. Mejė darbą „Lyginamasis metodas istorinėje kalbotyroje“, 1956.

REKONSTRUKCIJOS TRIUMVIRATAS, ARBA 3K

Rekonstrukciją valdo trys *K* raide prasidedantys klausimai: **KAIP? KADA? KODĖL?**

Atsakymas į klausimą *kaip* yra kitimo mechanizmo, kitaip tariant, fonetinio (fonologinio) proceso aprašymas. Tai pirmasis rekonstrukcijos žingsnis.

Atsakymas į klausimą *kada* yra susijęs su fonetinių (fonologinių) kitimų chronologija – kitimų tarpusavio santykiu. Skiriama **santykinė** ir **absoliučioji kitimų chronologija**.

Absoliučioji kitimų chronologija kitimus datuoja palyginti tiksliai arba bent apytikriai. Ji labiau susijusi su rašytiniu laikotarpiu, kur kitimai fiksuojami rašytiniuose šaltiniuose ir yra nesunkiai datuojami. Priešistoriniu laikotarpiu absoliučioji chronologija nėra tokia patikima.

Santykinė chronologija rikiuoja kitimų eilę būtent tokia tvarka, kokia jie vyko. Ji rekonstrukcijoje yra pats svarbiausias veiksnys. Galima gana tiksliai nustatyti kitimo mechanizmą, tačiau jeigu sušlubuos chronologija, rekonstrukcija iškart taps nepatikima.

Geras santykinės chronologijos pavyzdys yra jau aptartas pietų aukštaičių dzūkavimas. Akivaizdu, kad pietų aukštaičių patarmėje iš pradžių susiformavo dzūkavimo reiškiny, o tik po to nosiniai *q, ɟ* susiaurėjo iki balsių *u, i*, pgl. *piř.ci*. ‘pirtį’ ir *°kãti*. ‘katę’. Santykinė chronologija kitimus gali išdėlioti tik taip. Jeigu kitimus sukeistume vietomis, rekonstrukcija būtų neteisinga ir neatitiktų sinchroninių empirinių faktų, nes jei pirma būtų vykęs nosinio balsio siaurėjimas, o tik po to dzūkavimas, rezultatas būtų dzūkavimas abiejose formose: *piř.ci*. ‘pirtį’ ir *°kãci*. ‘katę’. Tačiau dabartinė pietų aukštaičių ir šiaurės rytų vilniškių sistema tam akivaizdžiai prieštarauja.

Atsakymas į klausimą *kodėl* yra pats sudėtingiausias ir ne visada į jį galima rasti atsakymą. Anksčiau, norėdami atsakyti į klausimą *kodėl*, lingvistai ieškojo vieno ar kito kitimo priežasčių – vadovavosi teleologiniu principu, kurio esmė – nė vienas kitimas nevyksta šiaip sau, jis būtinai turi turėti priežastį. Ilgainiui paaiškėjo, kad kitimų priežasčių ieškojimas neduoda norimų rezultatų, todėl moderni rekonstrukcija kalba ne apie priežastis, bet apie kitimo sąlygas ir motyvus. Pagrindinis veiksnys, susijęs su kitimo sąlygomis, yra pozicija (kirčiuota : nekirčiuota, žodžio galas : žodžio vidus ir pan.). Kitimo motyvai yra kur kas sudėtingesnis klausimas. Lingvistai, kalbėdami apie kitimo motyvus, dažnai vartoja frazes *sisteminiai motyvai* ar *struktūriniai motyvai*. Kitaip tariant, tai motyvai, kylantys iš pačios sistemos, jos poreikių. Kai kuriais atvejais, žinoma, toks atsakymas įmanomas. Bet turbūt daugiau tokių atvejų, kur kitimas yra tiesiog istorinis atsitiktinumas ir jo motyvų nepavyksta surasti.

Pavyzdys vėl galėtų būti tas pats dzūkavimas – kažkodėl jis susiformavo tik pietų aukštaičių ir šiaurės rytų vilniškių patarmėse, kitose – ne, bet panašų dzūkavimo reiškinį neseniai yra turėjusi ir šiaurės žemaičių dalis (išsamiau žr. Girdenis 2008).

2 DALIS – TARP TEORIJOS IR PRAKTIKOS

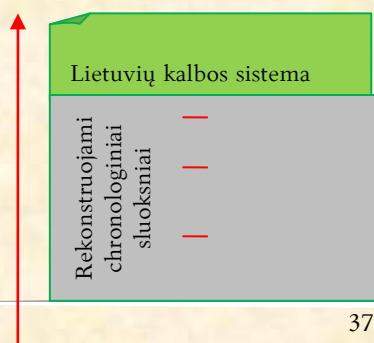
Objekto paradoksas. Šis leidinys skirtas lietuvių kalbos istorinei fonologijai. Atidesniam skaitytojui iškart gali kilti klausimas – o kas šiuo atveju yra ta lietuvių kalba, kurios fonologija yra istorinės gramatikos objektas? Ir tas klausimas nėra visiškai banalus ar primityvus, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Ar tai lietuvių bendrinė kalba? Bet juk jos istorija prasideda tik XX a. pra-

džioje. Be to, bendrinė kalba, objektyviai žiūrint, yra tam tikras dirbtinis konstruktas, kuriam pagrindu paimta vienos patarmės – vakarų aukštaičių kauniškių – vokalizmo ir konsonantizmo sistema, o gramatinė, sintaksinė, leksinė sistemos sudurstytos iš įvairių elementų – tarminių ir pasidarytų jau pačioje bendrinėje kalboje. Nekyla abejonų, kad tokia bendrinės kalbos garsinio posistemio istorija bus ne tik trumpa, bet ir gana neįdomi. Vadinas, objektą reikia plėsti. Jeigu imtume tik bendrinės kalbos pagrindą – vakarų aukštaičių kauniškių patarmę, tai vėl nebūtų *lietuvių kalbos* istorija, tik vienos patarmės. Tad *lietuvių kalba* kaip tikrasis istorinės gramatikos (ar kalbos istorijos) objektas arba, kitaip tariant, tikroji lietuvių kalbos istorija visų pirma yra lietuvių kalbos tarmių istorija. Prisiminus pirmąją – sinchronijos-diachronijos taisyklę, pirmas žingsnis yra abiejų lietuvių kalbos tarmių ir visų patarmių sinchroninis vokalizmo ir konsonantizmo sistemos aprašas. Toliau – vidinė rekonstrukcija ir tarmių duomenų lyginimas. Tačiau toks darbas, labai didelis ir sudėtingas, iki šiol dar nėra atliktas, nors taptų rimtu pagrindu lietuvių kalbos rekonstrukcijai. Lingvistai yra nuėję paprastesniu keliu – kaip sinchroninį atspirties tašką vis tiek renkasi bendrinės lietuvių kalbos sistemą ir, kur įmanoma, inkrustuoja tarmių duomenis. Pavyzdžiui, pietų ir rytų aukštaičių patarmių duomenys padeda patikimai išaiškinti moteriškosios giminės Instr. Sg. formų (su) *kate*, *ranka* galūnių *-e*, *-a* kilmę. Tai jais ir pasinaudojama. Jeigu prireikia žemaičių patarmių duomenų, pavyzdžiui, vyriškosios giminės Dat. Sg. linksnio galūnei rekonstruoti, pasitelkiami žemaitiški duomenys. Toks lietuvių kalbos sistemos rekonstravimas, žinoma, nėra visiškai prastas ar kaip nors smarkiai nepatikimas. Jis, kaip jau sakytą, paprastesnis, bet pradėti rekonstrukciją tik nuo tarmių duomenų, paliekant nuošalyje bendrinę kalbą, būtų kur kas įdomiau ir kur kas sudėtingiau.

Ką rekonstruosime? Kadangi šis leidinys mokomasis, tai jame bus laikomasi tradicijos – atsispiriama nuo bendrinės kalbos. Vokalizmo ir prozodinės sistemos rekonstrukcijai iliustruoti bus pasinaudota dviem aiškiais „kultūriniais sluoksniais“ – indoeuropeistų rekonstruota ide. prokalbės vokalizmo sistema ir gramatikose bei fonologijos darbuose aprašyta sinchronine lietuvių bendrinės kalbos vokalizmo sistema.

Pagrindinis metodas čia bus vidinė rekonstrukcija, lyginamasis metodas pasitelkiamas tik kai kuriais atvejais, be to, daugiau bus operuojama ne kitų ide. kalbų, bet lietuvių kalbos tarmių medžiaga.

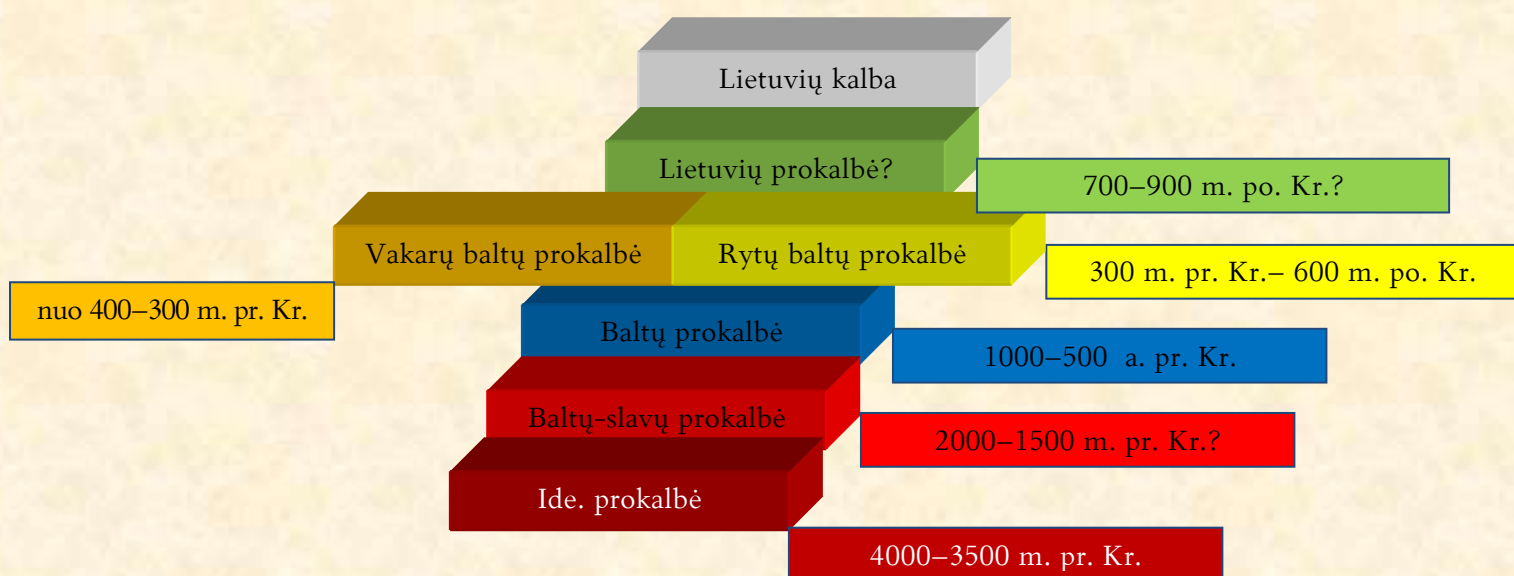
Praktiniais sumetimais ir paprastumo dėlei rekonstrukcijos kryptis šiuo atveju patogesnė ne „iš viršaus į apačią“ – nuo sinchroninės lietuvių kalbos sistemos iki ide. prokalbės (nors ji rekonstrukcijos taisyklių atžvilgiu būtų korektiškesnė), bet „iš apačios į viršų“ – nuo ide. prokalbės iki lietuvių kalbos, žr. 8 pav.

Ide. prokalbės sistema

8 pav. Rekonstrukcijos kryptis

Kad būtų aiškiau ir lengviau orientuotis praktinėje dalyje, kur bus pateikta vokalizmo ir prozodinės sistemų rekonstrukcija, dar reikia nurodyti pagrindinius chronologinius sluoksnius ir trumpai aptarti jų vaidmenį. Pasinaudoti galima jau matyta schema, kuri buvo pateikta kalbant apie prokalbės sampratą. Chronologiniai sluoksniai čia tradiciškai bus vadinami *prokalbe*, bet to dar pridėsime absoliučiosios chronologijos žymes – kiekvieno chronologinio sluoksnio apytikrą egzistavimo laiką, žr. 9 pav.

9 pav. Chronologiniai sluoksniai

Abejotina šioje schemoje yra lietuvių prokalbė (todėl prie jos padėtas klaustukas), bet tai jau atskirų diskusijų reikalaujanti tema.

Praktinėje dalyje prie tam tikrų kitimų etapų bus stengiamasi nurodyti, kuriam apytikriai chronologiniam sluoksniui (tradiciškai – prokalbei) kitimas priklauso.

Literatūra: Dini P. U. 2000, *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*, 55–70, 179–183; Zinkevičius Z., 1984, *Lietuvių kalbos istorija I. Lietuvių kalbos kilmė*, 11 tt, 149 tt, 306 tt.

SINCHRONINĖS FONOLOGIJOS ABĖCĖLĖ

Kalbos garsinį aspektą tiria dvi disciplinos – **fonetika** ir **fonologija**. Skirtumą tarp jų galima parodyti kulinariniu pavyzdžiu. Įsivaizduokime, kad gaminame salotas. Pasirengiame reikiamus

ingredientus. Kol jie sudėti ant stalo, galime kiekvieną jų apibūdinti – spalvą, dydį, galime paragauti ir apibūdinti skonį. Tai bus fonetika – kiekvieną atskirą garsą galime apibūdinti pagal atitinkamus požymius. Tačiau jeigu ingredientus sumesime į dubenį, tarp jų atsiras ryšys. Ir kopūstas dubenyje jau nebus tas kopūstas, kuris gulėjo ant stalo – jis bus įgavęs savo kaimynų skonį, kvapą ir pan. Tai yra fonologija – ne pavieniai garsai ir atskiri jų požymiai, bet garsų santykiai ir vieta sistemoje. Ant salotų dar galima užpilti padažo – fonologijoje tas padažas bus prozodiniai elementai: kirtis ir priegaidės. Salotų dubenyje vieni ingredientai yra būtini ir svarbūs, kiti nelabai, galima išsiversti ir be jų. Panašiai ir fonologijoje: fonologijos objektą sudaro ne visi, bet tik fonologiškai reikšmingi (**relevantiniai**) garsų požymiai ir skirtumai.

Svarbiausios fonologinės procedūros yra šios.

1) **Paradigminė fonemų identifikacija**. Ji nustato, kurie garsai reprezentuoja skirtingas fonemas, o kurie iš jų yra tų pačių fonemų variantai. Identifikacijos rezultatai:

- a) **Fonema**: mažiausias linijinis kalbos sistemos išraiškos plano elementas. Du ar keli garsai laikytini skirtingomis fonemomis tada, jeigu jie yra susiję kontrastinės distribucijos santykiu (vartojami tose pačiose pozicijose) ir atlieka distinktyvinę funkciją. Pvz.: *caras* : *karas* : *garas* : *maras*.
- b) **Alofonas** (kombinacinis variantas): akustiškai panašūs garsai, susiję papildomosios distribucijos santykiu (vartojami skirtingose pozicijose) ir neatliekantys distinktyvinės funkcijos. Chrestomatinis pavyzdys yra lietuvių kalbos priebalsis *n* ir jo alofonas – gomurinis *ŋ*. Pastarasis gali būti tik pozicijoje po priebalsių *k*, *g*, o *n* šioje pozicijoje niekada nevartojamas.
- c) **Fakultatyviniai (laisvieji) variantai**: garsai, nesusiję nei kontrastinės, nei papildomosios distribucijos santykiu ir laisvai keičiantys vienas kitą visose pozicijose (neatlieka distinktyvinės funkcijos). Pavyzdžiui, kai kuriose aukštaičių šnektose fakultatyviai vartojami priebalsiai *š* – *s*, *z* – *ž* (vadinamasis „šlekiavimas“, *sienas* – *šienas*, *zolė* – *žolė*).

Fonemą sudaro garsų požymiai, bendri visiems jos alofonams. Alofoną sudaro garsų požymiai, bendri visiems jo fakultatyviniams variantams. Fonemos yra invariantai, kurie slypi konkrečiuose variantuose. Fakultatyvinis variantas – visiškai individualus tam tikroje vietoje ir tam tikru laiku tam tikro žmogaus išstartas garsas.

2) **Sintagminė fonemų identifikacija**. Ji parodo, kuriais atvejais tam tikri įtartini garsai ar jų kompleksai laikytini atskiromis savarankiškoms fonemomis ir kuriais atvejais – fonemų junginiais. Pavyzdžiui, garsai *ie*, *uo*, *č*, *dž* ir pan.

3) **Distribucinė analizė**. Skiriami trys distribucijos tipai:

- a) **kontrastinė (opozicinė) distribucija** (*kontrastas*, *opozicija*) – santykis tarp elementų, kurie vartojami toje pačioje pozicijoje ir atlieka distinktyvinę funkciją, plg.: *barq*

: *carq* : *garq* : *karq* : *marq* : *narq*: *žarq* – priebalsiai *b*, *c*, *g*, *k*, *m*, *n*, *ž* atlieka distinktyvinę funkciją – skiria žodžius. Dar plg.: *barq* : *badq* : *bakq* : *balq* : *basq* : *batq*.

b) **papildomoji (komplementinė) distribucija** – santykis tarp elementų, kurie vartojami tik skirtingose pozicijose ir negali atlikti distinktyvinės funkcijos. Chrestomatinis papildomosios distribucijos pavyzdys lietuvių kalboje – priebalsiai *n* ir *ŋ* (gomurinis *n*). Pirmasis vartojamas visose pozicijose, išskyrus tik poziciją $-C^{k g}$ (t. y. prieš priebalsius *k*, *g*), o antrasis – tik pozicijoje $-C^{k g}$ ir niekur kitur. Kadangi šie garsai niekada neatsiduria toje pačioje pozicijoje, tai jie ir negali atlikti distinktyvinės funkcijos. Niekada netarsime gomurinio *ŋ* žodyje ‘*namas*’ ir negomurinio *n* žodyje ‘*ranka*’.

c) **kryžminė distribucija** – santykis tarp elementų, kurie vienais atvejais vartojami tose pačiose, kitais atvejais – tik skirtingose pozicijose. Tokios distribucijos pavyzdys gali būti bendrinės lietuvių kalbos balsių *a* ir *e* santykis. Balsis *a* vartojamas tik pozicijoje C^a – (po kietojo priebalsio), balsis *e* – tik pozicijoje \hat{C}^e – (po minkštojo priebalsio). Tarp jų yra papildomoji distribucija. Tačiau žodžio pradžioje šie balsiai gali sudaryti opoziciją (kontrastuoti) ir atlikti distinktyvinę funkciją, plg.: *asu* : *esu*, *afektas* : *efektas*.

4) **Neutralizacijos** procesų analizė. Neutralizacija – reguliarus fonemų ar ištisų jų klasių neskyrimas tam tikrose griežtai apibrėžtose pozicijose. Neutralizaciją galima užrašyti tokia formule: $P_r = [X- /a : b/] \rightarrow P_n = [Y- C]$. Ją reikia interpretuoti taip: P_r – *relevantinė* pozicija *X*, kur galima fonemų */a/* : */b/* opozicija, P_n – *neutralizacijos* pozicija *Y*, į kurią patekusių fonemų */a/* : */b/* opozicija panaikinama. Pvz., lietuvių kalboje kietieji (*C*) ir minkštieji (\hat{C}) priebalsiai sudaro opoziciją (kontrastuoja) ir atlieka diferencinę funkciją prieš užpakalinės eilės balsius ($-V^u$), plg. *galù* : *galû* ‘galu, galiu’, tačiau prieš priešakinės eilės balsius ($-V^i$) jų opozicija neutralizuojama ir čia visada būna tik minkštasis priebalsis, plg. *galì*.

Vietoj dviejų **relevantinėje pozicijoje** galėjusių kontrastuoti fonemų neutralizuotos opozicijos vietoje *Y* atsiranda trečias fonologinis elementas *C*, atstovaujantis neutralizuotos opozicijos narių archifonemai. **Archifonema** – tai garsas, vartojamas nerelevantinėje (neutralizacijos) pozicijoje, o jį sudaro požymiai, bendri visiems neutralizuojamos opozicijos nariams. Jeigu neutralizuojama priebalsių *kietumo* : *minkštumo* opozicija, pavyzdžiui, *l* : \hat{l} , tai archifonemą sudaro visi garsų *l* ir \hat{l} požymiai, išskyrus *kietumą* ir *minkštumą*.

Kad vyktų neutralizacija, būtina dviejų pozicijų skirtis: relevantinės (stipriosios) pozicijos ir neutralizacijos (silpnosios) pozicijos. Kita būtina sąlyga – garsų **opozicija**. Garsai, nesudarantys opozicijų, negali dalyvauti neutralizacijos procese.

Savarankiškai išstudijuokite šiuos A. Girdenio knygos „Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai“ (2003) skyrius: *Distribucija* (p. 65–78), *Sintagminė fonemų identifikacija* (p. 92–108), *Neutralizacija* (p. 147–173), *Paradigminiai santykiai* (p. 178–202).

DIACHRONINĖS FONOLOGIJOS ABĖCĖLĖ

Pagrindinius diachroninės fonologijos principus dar 1931 m. suformulavo Romanas Jakobsonas straipsnyje *Prinzipien der historischen Phonologie* (Istorinės fonologijos principai). Šiais principais istorinės fonologijos darbuose remiamasi iki šiol.

Pati svarbioji taisyklė, plaukianti iš šių principų yra tokia: **kiekvienas kitimas turi būti nagrinėjamas atsižvelgiant į tą sistemą, kurioje tas kitimas vyksta.**

Kitimą ir jo logiką galima suvokti tik tada, kai išaiškėja jo funkcija kalbos sistemoje. Kitimas įvyko. Ar dėl to kas nors pasikeitė fonologinėje sistemoje? Ar išnyko kokie nors tam tikro fonologinio elemento požymiai, ir kokie būtent? Ar atsirado naujų fonologinio elemento požymių, kuo jie pasižymi? O gal fonologinių elementų požymių visuma liko nepakitusi, bet atskirų fonologinių elementų požymių sistema pakito, t. y. pasikeitė tam tikro fonologinio elemento požymio pozicija: jo santykis su kitų fonologinių elementų požymiais, jo diferenciniai požymiai. Kiekvienas fonologinis elementas sistemoje turi būti nagrinėjamas atsižvelgiant į senąją sistemos būklę prieš tam tikrą kitimą ir į sistemos būklę kitimui įvykus.

Toliau trumpai apie svarbiausius istorinius fonologinius procesus.

I. **Fonologinė mutacija.** Tai kitimai, paprastai susiję su tam tikra sistemos kaita. Jie yra dviejų rūšių:

1. **defonologizacija.** Kokio nors fonologinio elemento požymio (dažniausiai skiriamąjo) panaikinamas. Garsai A ir B iš pradžių sudaro fonologinę opoziciją (atlieka skiriamąją funkciją). Ilgainiui tam tikrose pozicijose prasideda šių garsų neutralizacija, ji keičia garsų santykį. Jeigu neutralizacija išplinta visose pozicijose, tarp garsų opozicijos nebelieka, ji panaikinama, neatsiranda naujos $A_1 : B_1$ opozicijos. Pavyzdžiui, rytinėse lietuvių tarmėse yra defonologizuota trumpųjų balsių $a : e$ opozicija. Po minkštojo priebalsio (\hat{C} –) vartojamas tik balsis e , po kietojo (C –) – tik balsis a . Taigi šiose pozicijose $a : e$ opozicija yra neutralizuota. Vienintelė pozicija, kur šie balsiai gali kontrastuoti, yra žodžio pradžia (plg. bendrinės kalbos minimaliausias poras $esu : asu$ (žodžio *asas* vns. įng.), tačiau ir žodžio pradžioje rytinėse tarmėse ši opozicija yra neutralizuota (plg. *ainù*, *ažerai* ‘einu, ežerai’). Kadangi nelieka kontrasto pozicijų, fonemos $/e/$ nebelieka – ji defonologizuojama. Taigi defonologizacija visada prasideda nuo neutralizacijos ir yra galutinis jos rezultatas;

2. **fonologizacija.** Tarp garsų A ir B nėra fonologinės opozicijos (neatlieka skiriamosios funkcijos), bet ilginiui tokia opozicija tarp jų susiformuoja. Tai priešingas defonologizacijai reiškinys. Pavyzdžiui, ilgą laiką lietuvių kalbos sistemoje priebalsis *z* buvo tik fonemos *s* alofonas pozicijoje prieš skardžiuosius priebalsius (plg. *kàsti* : *kàzdavo* ‘kasdavo’). Kai fonema /*z*/ ėmė rasti pakitus priebalsių sandūroms (plg. *veizėti* < *veizdėti*, *kremzlė* < *kremzdlė*) ir į sistemą patekus skoliniams (plg. *zakristijonas* ‘asmuo, prižiūrintis kulto reikmenis ir bažnyčios tvarką’, *zebras*, *zefyras*, *zondas*) – atsirado pozicijų prieš balsį (–V), kur /*z*/ galėjo kontrastuoti su /*s*/.

II. **Fonologinė pertvarka (reorganizacija).** Greta defonologizacijos ir fonologizacijos dar yra reiškinys, kurį galima vadinti fonologine pertvarka. Tai toks procesas, kada fonologinio elemento požymiai pasikeičia taip, kad ima keistis jo santykis su fonologine sistema ir kitais jos elementais. Tipiškas pavyzdys yra fonemų junginių kitimai. Kitaip tariant, senieji elementai *A* : *B* ir naujieji *A*₁ : *B*₁ sudaro opozicijas, tačiau šių opozicijų fonologinė struktūra nėra tokia pati. Jeigu *A* ir *B* yra fonemų junginiai, tai *A*₁ ir *B*₁ taip pat yra fonemų junginiai. Tačiau būna ir tokių kitimų, kada refleksai *A*₁ : *B*₁ nėra tapatūs savo prototipams *A* ir *B* fonemų junginių skaičiaus atžvilgiu. Pagrindiniai atvejai yra du.

1. **Fonemų junginių skaičiaus kitimas.** Čia galimi dar du smulkesni atvejai:

a) fonemų junginys virsta fonema. Tipiškas pavyzdys yra lietuvių kalbos dvigarsių *an*, *en*, *in*, *un* raida pozicijoje prieš *S* klasės priebalsius (–*C*^{s, š, z, ž}) ir žodžio gale (–#). Čia dvigarsiai iš pradžių virto nosiniais balsiais, o po to dar buvo denazalizuoti ir tapo ilgaisiais balsiais (plg. *žqšj* < **žansin*, *qžuolų* < **anžuolun*). Tačiau prieš *T* klasės priebalsius dvigarsiai išliko nepakitę (plg. *kqsnis*, bet *kandu*, *spręsti*, bet *sprendžia*). Kitas pavyzdys gali būti rusų kalba, kur buvo monoftongizuoti visi dvibalsiai (plg. lie. *draugas* – ru. *дpыз*, lie. *ausis* – ru. *yxo*, lie. *kaina* – ru. *цena*, lie. *veidas* – ru. *вуд*).

b) fonema virsta fonemų junginiu. Tokių pavyzdžių lietuvių kalboje nėra, bet čia tiktų serbų-kroatų kalbos pavyzdys, kur kai kuriose patarmėse fonema /*ie*/ virto fonemomis /*i*/ ir /*e*/.

2. **Fonemų junginių mutacija.** Dažniausiai fonemų junginių mutacija fonologinėje sistemoje nieko nepakeičia, naujų fonemų nesukuria, tik pakeičia vieną junginį kitu. Tipiškas pavyzdys yra rytų aukštaičių *an*, *en* junginių kitimas – siaurėjimas ir virtimas *un*, *in* junginiais, plg.: **rankà* > *runkà*, **penkì* > *pinkì*.

Literatūra: Jakobson R., 1931, Prinzipien der historischen Phonologie, – *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4, 247–267; Jakobson R., 1972, Principles of Historical Phonology, – Keiler R. A., *A Reader in Historical and Comparative Linguistics*, 121–138.

SINCHRONINĖS LIETUVIŲ KALBOS IR IDE. PROKALBĖS VOKALIZMO SISTEMOS

Prieš pradėdami rekonstrukciją, prieš įžengdami į pilkąją rekonstrukcijos zoną, slepiančią kultūrinius kalbos sluoksnius, turime suprasti dviejų sinchroninių sistemų – lietuvių kalbos ir ide. prokalbės – sandarą. Kadangi šiame leidinyje bus aptariami pamatiniai lietuvių kalbos fonologinės sistemos rekonstrukcijos žingsniai ir nebus nagrinėjami sudėtingi ir ginčytini atvejai, pakaks nurodyti svarbiausias fonologines opozicijas ir pateikti balsių bei priebalsių sistemas¹⁶.

LIETUVIŲ KALBOS SINCHRONINĖ VOKALIZMO SISTEMA IR SVARBIAUSI JOS POŽYMIAI

Balsiai

Bendrinėje lietuvių kalboje skiriama 14 balsinių fonemų: /i, u, ie, uo, e, o, e, a; i, u, <ę>, <ɔ>, e, a/. Dėmesį reikia atkreipti į dvi fonemas, kurios yra ribotos distribucijos: vartojamos tik svetimoms kilmės žodžiuose, tiksliau tariant – naujuose skoliniuose. Tai <ɔ>, kuri dėl mažo dažnumo laikytina *periferine* fonema, ir <ę>, tariama tik dalies bendrinės kalbos atstovų ir laikytina *fakultatyviu fonologiniu elementu*. Iš rekonstrukcijos šias fonemas galima iš karto eliminuoti, nes aišku, kad tai su ide. prokalbe nieko bendro neturintys garsai.

Svarbiausi sistemos požymiai ir pagrindinės opozicijos:

- a) visi garsai yra savarankiškos fonemos, jų savarankiškumą rodo **minimaliosios poros**;
- b) ilgieji ir trumpieji balsiai yra atskiros savarankiškos fonemos, jos sudaro **kiekybines** (tarimo trukmės, ilgumo) ir **kokybines** (įtempimo) **opozicijas**. Plg.: *pūs* : *pūs*, *didis* : *dỹdis*, *tręšti* : *tręšti*, *pievą* : *pieva*;
- c) ilgųjų (įtemptųjų) ir trumpųjų (neįtemptųjų) balsių priešprieša nepriklauso nuo kirčio, ji išlaikoma visose – ir kirčiuotose, ir nekirčiuotose pozicijose. Plg. *gyvas* – *gyvėnimą*, *pietryčiai* – *pietrytinį*;
- d) svarbiausios kokybinės opozicijos yra:
 - a. pagal horizontalią liežuvio padėtį (priešakinės : užpakalinės eilės balsiai). Plg.: *ýdos* : *údos*, *brólį* : *brólių*, *kítas* : *kùtas*, *tuōkia* : *tiēkia*, *éda* : *óda*, *sēnė* : *sēnio*, *vedù* : *vadù*;

¹⁶ Balsių ir priebalsių fonologinėms sistemoms ir fonologiniams reiškiniams iliustruoti pavyzdžių pateikiama minimaliai. Daugiau pavyzdžių žr. DLKG 1994, 15–49; Girdenis A., 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, 65–78, 92–108, 147–173, 178–202.

b. pagal liežuvio pakilimo laipsnį (aukštutinio : kintamojo : vidutinio : žemutinio pakilimo balsiai). Plg.: *grīžti* : *grīežti* : *grēžti*, *rýžtis* : *ruōštis* : *rėžtis* : *rėžtis*, *dìdelį* : *dìdelė* : *dìdele*, *lāpų* : *lāpo* : *lāpė* : *lāpą* : *lāpę*.

Svarbiausios vokalizmo sistemos *sintagminių santykių* ypatybės:

a) ilgosios fonemos skiemenyje yra lygiavertės dvigarsiams (VR). Plg. *lỹk* : *līek* : *lók* : *lėk* : *láu**k* : *laũ**k* : *lém**k*, *gýti* : *gáuti*;

b) pagal santykį su kietaisiais ir minkštaisiais priebalsiais skiriamos dvi balsių klasės:

a. fonemos V^u , einančios po minkštųjų ir kietųjų priebalsių. Tai **nežymėtoji** fonemų klasė: / *u* /, / *uo* /, / *o* /, / *a* /, / *u* /, <ɔ>, / *a* /;

b. fonemos V^i , einančios tik po minkštųjų priebalsių ir /*j*/. Tai **žymėtoji** fonemų klasė: / *i* /, / *ie* /, / *e* /, / *e* /, / *i* /, <ę>, / *e* /;

c) fonemų / *i* / : / *i* / ir / *u* / : / *u* / opozicijas ir labiau lemia kokybiniai požymiai (įtempimas). Fonemų / *a* / : / *a* / ir / *e* / : / *e* / opozicijos labiau paremtos kiekybe (ilgumu-trumpumu) (išsamiau žr. Girdenis 2003, 196–199). Ilgosios fonemos / *e* /, / *o* / opozicijas gali sudaryti tik su trumposiomis periferinėmis <ę>, <ɔ>. Fonemos / *ie* /, / *uo* / trumpųjų atitikmenų iš viso neturi.

Svarbiausios vokalizmo sistemos *paradigminių santykių* ypatybės:

a) balsiai, tolygūs dvigarsiams (VR), kitiems balsiams fonologiškai priešinami kaip ilgieji trumpiesiems;

b) žymėtosios fonemos, V^i , einančios tik po minkštųjų priebalsių ir /*j*/, yra priešakinės eilės balsiai / *i* /, / *ie* /, / *e* /, / *e* /, / *i* /, <ę>, / *e* /;

c) nežymėtosios fonemos, V^u einančios ir po minkštųjų, ir po kietųjų priebalsių, yra užpakalinės eilės balsiai / *u* /, / *uo* /, / *o* /, / *a* /, / *u* /, <ɔ>, / *a* /;

d) fonemos / *e* / : / *a* / – / *e* / : / *a* / turi skiriamąjį požymį +*žemutinis pakilimas*. Kiti balsiai, sudarantys su šiomis fonemomis opozicijas, turi požymį +*nežemutinis pakilimas* (arba –*žemutinis pakilimas*);

e) fonemos / *i* / : / *u* / – / *i* / : / *u* / turi skiriamąjį požymį +*aukštutinis pakilimas*. Kiti balsiai, sudarantys su šiomis fonemomis opozicijas, turi požymį +*neaukštutinis pakilimas* (arba –*aukštutinis pakilimas*);

f) fonemos / *ie* / : / *uo* / turi skiriamąjį požymį +*kintamas pakilimas* (*kintama artikuliacija*). Kiti balsiai, ypač / *e* /, / *o* / jiems priešinami pagal požymį –*kintamas pakilimas* (*nekintama artikuliacija*);

g) fonemos / *e* / : / *o* / turi skiriamuosius požymius +*vidutinis pakilimas* (arba +*nežemutinis pakilimas*, +*neaukštutinis pakilimas*, +*nekintama artikuliacija*).

Neutralizacija. Bendrinėje kalboje fonemų /e/ : /a/ ir /e/ : /a/ opozicijos neutralizuojamos pozicijoje po minkštųjų priebalsių (Ĉ–), plg.: *gīlę – gīliq*. Po kietųjų priebalsių (C–) būna tik balsis *a*, o po minkštųjų priebalsių (Ĉ–) – tik balsis *e* (plg. *bėdė : bādė, senės : senàs, gėlė : gēlq*).

Prieš priešakinės eilės fonemas (Vⁱ) neutralizuojama kietųjų ir minkštųjų priebalsių opozicija. Priešakiniai balsiai čia sudaro neutralizacijos poziciją.

Svarbiausius balsių požymius vaizdumo dėlei galima pavaizduoti lentelėje, žr. 10 pav.

PAKILIMAS			TRUKMĖ IR EILĖ			
			ILGIEJI		TRUMPIEJI	
			PRIEŠAKINIAI	NEPRIEŠAKINIAI	PRIEŠAKINIAI	NEPRIEŠAKINIAI
NEŽEMUTINIAI	AUKŠTUTINIAI		/i/	/u/	/i/	/u/
		KINTAMIEJI	/ie/	/uo/		
	NEAUKŠTUTINIAI	NEKINTAMIEJI	/e/	/o/	<e>	<o>
ŽEMUTINIAI			/e/	/a/	/e/	/a/

10 pav. Bendrinės lietuvių kalbos balsių sistema

LIETUVIŲ KALBOS DVIBALSIŲ POSISTEMIS

Dvibalsių posistemiiui paprastai priskiriami **sudėtiniai dvibalsiai** ir **mišrieji dvigarsiai**. Dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai skiemenyje atlieka tą patį vaidmenį kaip ilgieji balsiai – jie sudaro ilguosius skiemenis, kuriuose kirčiuotoje pozicijoje galima priegaidžių (tvirtagalės ir tvirtapradės) opozicija, plg. *láuik : laũik*.

Dabartinės lietuvių kalbos sistemoje yra skiriami 7 dvibalsiai [*ai, au, ei, ui* ir periferiniai *eu, oi, ou*] ir 16 mišriųjų dvigarsių [*a, e, i, u + l, m, n, r*].

Sudėtiniai dvibalsiai yra fonemų junginiai, kuriuos sudaro trumpieji balsiai /i/, /u/, /e/, /o/, /e/, /a/ ir neskiemeniniai [i, u] (juos galima laikyti priebalsių /j, v/ arba balsių /i, u/ alofonais): [*ui, ei, ai, au, <eu, oi, ou>*]. Dvibalsiai yra fonemų junginiai, nes jie būna tik pozicijose –C ir –#

(prieš priebalsius ir prieš pauzę), plg.: *puikùs, veĩkti, vaĩkas, draũgas, pleurìtas, klòunas*, o prieš balsius skyla į balsį *V* ir *[j, v]*, pvz.: *kariau-ti : karia-vo, gùì-ti : gu-jù, saĩ-tas : sása-ja, gáu-ti : gā-vo*.

Mišrieji dvigarsiai taip pat yra fonemų junginiai. Jie sudaryti iš trumpųjų balsių */i/, /u/, /e/, /ɔ/, /e/, /a/* ir sonantų (R klasės) */l, m, n, r/*. Jie taip pat būna tik pozicijose *-C* ir *-#* (prieš priebalsius ir prieš pauzę), o prieš balsius išsidalija į du skiemenis, plg.: *šìl-ti : šì-lo, kùr-ti : kù-ria, kalén-ti : kale-nù, ten : te-naĩ, gál : ga-lì*.

Be to, kad dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai yra fonemų junginiai, rodo ir tai, jog abu jų dėmenys pakeičiami kitais garsais, plg.: *kuisti : kaisti, veisti : versti, šauti : šalti*.

Literatūra: Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 15–37; Girdeņis A., 2003, *Teoriniai fonologijos pagrindai*, 176–202.

Pakartokite fonetikos kurso medžiagą, skirtą lietuvių kalbos vokalizmui. Pasisitelkę Dabartinės lietuvių kalbos gramatiką (1994) ir Lietuvių kalbos žodyną (<http://lkz.lt/>), raskite minimaliųjų porų pavyzdžių, kurie įrodytų, jog visi balsiai yra savarankiškos fonemos. Raskite daugiau pavyzdžių skyrelyje aptartoms opozicijoms.

IDE. PROKALBĖS VOKALIZMO SISTEMA IR SVARBIAUSI JOS POŽYMIAI

Balsiai

Ide. prokalbėje rekonstruojamos 10 balsinių fonemų: */*ī, *ū, *ē, *ō, *ā, *ĩ, *ũ, *ě, *ǫ, *ǎ/*. Indoeuropeistai mano, kad ne visų fonemų distribucija buvo vienoda, ypač ilgųjų balsių */*ā, *ī, *ū/* ir trumpojo */*ǎ/*. Greičiausiai tai buvo gana siauros distribucijos garsai, nes daugeliu atvejų ilgosios fonemos */*ā, *ī, *ū/* yra kilusios iš trumpojo balsio ir laringalų *h* junginių, o trumpoji fonema **ǎ* iš balsio **ě* ir *h₂* junginio. Fonemos **ē, *ō* ir **ě, *ǫ* buvo kur kas platesnės distribucijos garsai.

Svarbiausi sistemos požymiai ir pagrindinės opozicijos:

- visi garsai buvo savarankiškos fonemos;
- ilgieji ir trumpieji balsiai sudarė kiekybines fonologines opozicijas pagal požymius *ilgasis (įtemptasis) : trumpasis (neįtemptasis)*;
- ilgųjų (įtemptųjų) ir trumpųjų (neįtemptųjų) balsių priešprieša nepriklausė nuo kirčio – ji buvo išlaikyta visose – ir kirčiuotose, ir nekirčiuotose pozicijose;
- svarbiausios kokybinės opozicijos yra:

a. pagal horizontalią liežuvio padėtį opozicijos turėjo būti tokios: a) priešakinės eilės balsiai /*ī : *ī̃, *ē : *ē̃, /: nepriešakinės eilės balsiai /*ū : *ū̃, *ō : *ō̃, *ā : *ā̃/; b) priešakinės eilės balsiai savo ruožtu galėjo sudaryti tokias opozicijas: užpakalinės eilės balsiai /*ū : *ū̃, *ō : *ō̃/ : neužpakalinės (vidurinės) eilės balsiai /*ā : *ā̃/;

b. balsiai taip pat galėjo sudaryti opozicijas pagal liežuvio pakilimo laipsnį. Šiuo atveju opozicijos galėjo būti tokios: a) aukštutinio pakilimo balsiai /*ī : *ī̃, *ū : *ū̃/ kontrastavo visiems kitiems neaukštutinio pakilimo balsiams /*ō : *ō̃, *ē : *ē̃, *ā : *ā̃/; b) neaukštutinio pakilimo balsiai pagal liežuvio pakilimą sudarė tokią opoziciją: vidutinio pakilimo balsiai /*ō : *ō̃, *ē : *ē̃/ : žemutinio pakilimo balsiai /*ā : *ā̃/.

Svarbiausios vokalizmo sistemos sintagminių santykių ypatybės:

a) sistema buvo simetriška, fonemų poros /*ī : *ī̃, *ū : *ū̃, *ē : *ē̃, *ō : *ō̃, *ā : *ā̃/ sudarė aiškias opozicijas pagal ilgumą ir įtempimą.

Svarbiausios vokalizmo sistemos paradigminių santykių ypatybės:

a) balsiai, tolygūs trumpiesiems dvigarsiams (V̄R) ir ilgiesiems dvigarsiams (VR), kitiems balsiams fonologiškai buvo priešinami kaip ilgieji trumpiesiems;

b) fonemos /*ī̃, *ī̃̄, *ē̃, *ē̃̄ : *ū̃, *ū̃̄, *ō̃, *ō̃̄/ tarpusavyje kontrastavo pagal požymį +priešakinė eilė (-užpakalinė eilė) : +užpakalinė eilė (-priešakinė eilė). Fonemos *ā̃, *ā̃̄ su visais šiais garsais sudarė opozicijas pagal požymį +vidurinė eilė : -vidurinė eilė;

c) fonemos /*ī̃ : *ī̃̄ ir *ū̃ : *ū̃̄/ turėjo skiriamąjį požymį +aukštutinis pakilimas. Kiti balsiai, sudarantys su šiomis fonemomis opozicijas, turėjo požymį -aukštutinis pakilimas;

d) fonemos /*ē̃ : *ē̃̄ ir *ō̃ : *ō̃̄/ turėjo požymį +vidutinis pakilimas. Kiti balsiai, sudarantys su šiomis fonemomis opozicijas, turėjo požymius -vidutinis pakilimas;

e) fonemos /*ā̃ : *ā̃̄/ turėjo skiriamąjį požymį +žemutinis pakilimas. Kiti balsiai, sudarantys su šiomis fonemomis opozicijas, turėjo požymį -žemutinis pakilimas.

PAKILIMAS	TRUKMĖ IR EILĖ					
	ILGIEJI			TRUMPIEJI		
	PRIEŠAKINIAI	VIDUTINIAI	UŽPAKALINIAI	PRIEŠAKINIAI	VIDUTINIAI	UŽPAKALINIAI
AUKŠTUTINIS	/*ī̃ /		/*ū̃ /	/*ī̃̄ /		/*ū̃̄ /
VIDUTINIS	/*ē̃ /		/*ō̃ /	/*ē̃̄ /		/*ō̃̄ /
ŽEMUTINIS		/*ā̃ /			/*ā̃̄ /	

IDE. PROKALBĖS DVIBALSIŲ POSISTEMIS

Dvibalsiai ide. prokalbėje atliko tą patį vaidmenį kaip ilgieji balsiai – galėjo būti skiemens centras. Ide. prokalbėje trumpieji balsiai **a*, **o*, **e* taip pat galėjo sudaryti fonemų junginius su **i*, **u* ir iš šių kombinacijų susiformavo dvibalsiai, kurių buvo 6: **ei*, **oi*, **ai*, **eu*, **ou*, **au*.

Plg.: **h₁ei-ti* ‘eina’: s. i. *éti*, Av. *aēiti*, gr. *εἶμι* ‘eiti, vaikščioti, judėti, važiuoti’, lo. *it* (< **eit*), s. sl. *iti*, ru. *udmu*, het. *wezzi* (< **(o)u-eiti*); lie. *eīti*; ide. **teutā* „tauta“: os. *touto*, galų *Toutati*, *Teutates*, go. *þiuda*, lie. *tautà*; ide. **tauros* „tauras“: gr. *ταῦρος*, lo. *taurus*, s. sl. *turь*, lie. *taūras*.

Ide. prokalbėje buvo ir ilgųjų dvibalsių **ēi*, **ōi*, **āi*, **ēu*, **ōu*, **āu*, tačiau jie buvo kur kas retesni nei trumpieji ir dažniau pasitaikydavo žodžio gale.

Ide. prokalbėje trumpieji balsiai **a*, **o*, **e*, **i*, **u* galėjo sudaryti junginius su R klasės priebalsiais /*l*, *m*, *n*, *r*/. Šie fonemų junginiai sudarė mišriųjų dvigarsių klasę. Su R klasės priebalsiais /*l*, *m*, *n*, *r*/ mišriuosius dvigarsius galėjo sudaryti ir ilgieji balsiai, taigi ide. prokalbė turėjo ir ilgųjų dvibalsių posistemį. Tačiau ilgieji dvibalsiai buvo gerokai retesni už trumpuosius.

Ide. prokalbė turėjo ir vadinamųjų resonantų klasę (R), kurią sudarė du pogrupiai: a) neskiemeniniai **/l, *r, *m, *n/* ir b) skiemeniniai (arba sonantai) **/l, *m, *n, *r/*.

Posicijoje greta balsio ar tarp balsių (RV, VR, CRV, VRC) buvo vartojami neskiemeniniai **/l, *r, *m, *n/* – jie čia užėmė priebalsio poziciją. Plg.: ide. **leuk-* ‘šviesti’, gr. *λευκός* ‘šviesus, ryškus, švytintis’, lo. *lūceō*, go. *liuhap*, s. sl. *lučь*, het. *lukkatta*, lie. *laukas*; ide. **senos* ‘senas’, s. i. *sana-*, Av. *hana-*, gr. *ἔνοχ* ‘ankstesnis, pernykštis’, lo. *senex*, go. *sineigs*, lie. *sēnas*.

Tuo tarpu sonantai **/l, *m, *n, *r/*, kai balsių šalia jų nebuvo, užimdavo balsio poziciją ir galėdavo sudaryti skiemens centrą – užimti balsio poziciją. Plg.: **mr-ti-* ‘mirtis’: s. i. *mrti-*, lo. *mors* (< **mortis*), s. sl. *sb-mrьtbь*, lie. *mirtis*; ide. **ul^wkos* ‘vilkas’: s. i. *vr̥kaḥ*, go. *wulfs*, s. sl. *vlьkь*, ru. *волк*, lie. *vil̥kas*; ide. **m̥nti-* ‘mintis’, lo. *mēns* (< **mentis*), go. *-munds*, s. sl. *-mętbь*, lie. *mintis*.

Kitaip tariant, pirmuoju atveju resonantai buvo skiemens sudedamoji dalis, o antruoju – sudarė skiemens centrą visai kaip balsis¹⁷.

Literatūra: Villanueva Svensson M., 2012, *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*, 17–43; Kabašinskaitė B., 2014, *Etimologijos metmenys*, 70–88; Beekes P. S. R., 1995, *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction*; Meier-

¹⁷ Iš dabartinių ide. kalbų sonatus /*l*, *m*, *n*, *r*/, kurie gali sudaryti skiemens centrą, turi čekų kalba, plg.: *vlk* ‘vilkas’, *smrt* ‘mirtis’, *krk* ‘kaklas’, *scvrnkls* ‘nusprigėi’, *čtvrthrst* ‘ketvirtis saujos’. Serbų-kroatų kalboje vartojamas skiemeninis *r*, plg. *prst* ‘pirštas’, *Srpskohroatski jezik* ‘serbų-kroatų kalba’.

LARINGALAI

Nors **laringalai** priklauso konsonantizmo sistemai, tačiau juos būtina aptarti kalbant apie vokalizmą, nes laringalai yra gerokai prisidėję prie vokalizmo sistemos raidos ir ypač prie atskirų balsių kilmės.

L (laringalų) poklasį sudarė trys nariai: $\langle h_1, h_2, h_3 \rangle$. Laringalai buvo priebalsiai, tačiau tam tikrose pozicijose jie buvo vokalizuoti, kitaip tariant, virto balsiais: ϑ_1 (šva 1), ϑ_2 (šva 2), ϑ_3 (šva 3).

Laringalai išnyko greičiausiai jau ankstyvojoje ide. prokalbėje. Jų fonologinė vertė iki šiol nėra išaiškinta. Indoeuropeistai, atsižvelgdami į laringalų poveikį greta buvusiems priebalsiams, dabar jau sutaria, kad antrasis laringalas h_2 buvo duslusis, o trečiasis laringalas h_3 – skardusis priebalsis. Apie pirmojo laringalo h_1 fonetines ypatybes ką nors tikro pasakyti sunku, nes jis nedarė poveikio kitiems garsams. Spėjama, kad jis greičiausiai nebuvo skardus.

Svarbiausias dalykas tas, kad nykdami laringaliniai priebalsiai, išskyrus h_1 , paveikė prieš ar po jų einantį trumpąjį balsį e . Priklausomai nuo pozicijos, balsio e junginiai su laringalais persitvarkė taip:

$*h_1e > h_1e$ (plg. ide. $*h_1es-ti$ ‘yra’ → $*es-ti$, gr. $\acute{\epsilon}\sigma\tau\acute{\iota}$, lo. *est*, lie. *ėsti*)

$*h_2e > h_2a$ (ide. $*h_2ek-$ ‘aštrus’ → $*h_2ak-$ → $*ak-$, gr. $\acute{\alpha}\sigma\tau\omicron\varsigma$, s. sl. *ostrb*, lie. *aštrūs*)

$*h_3e > h_3o$ (ide. $*h_3ekteh_3$ ‘aštuoni’ → $*h_3oktōh_3$ → $*hoktō-$, gr. $\acute{\omicron}\kappa\acute{\omega}$, lo. *octō*, lie. *aštuoni*).

Pirmasis laringalas h_1 balsio e nepakeitė, antrasis laringalas h_2 balsį e pavartė balsiu a , o trečiasis h_3 – balsiu o .

Skiemens pradžioje ir žodžio pradžioje laringalai išnyko be pėdsakų. Tačiau skiemens pabaigoje, jeigu jie buvo pozicijoje prieš trumpąjį balsį, nykdami tą balsį pailgino. Šis reiškinys vadinamas **kompensaciniu balsio pailgėjimu**:

$*eh_1 > eh_1 \rightarrow \bar{e}$ (ide. $*d^h eh_1-ti-$ ‘dėti’ → $*d^h \bar{e}-ti$, lie. *dėti*)

$*eh_2 > ah_2 \rightarrow \bar{a}$ (ide. $*steh_2-ti-$ ‘stoti’ → $*stāh_2-ti-$ → *stā-ti-*, lie. *stóti*)

$*eh_3 > oh_3 \rightarrow \bar{o}$ (ide. $*deh_3-ti-$ ‘duoti’ → $*dōh_3-ti-$ → *dō-ti-*, lie. *dúoti*).

Lygiai taip pat laringalas, kuris buvo pozicijoje $*Rh_{1-3}C$ (t. y. tarp skiemeninio sonanto $/*l, *m, *n, *r/$ ir kito priebalsio), išnyko pailgindamas sonantą lygiai taip, kaip ir balsį (ide. $*plh_1no-$ ‘pilnas’ → $*p\bar{l}no-$ → balt. *p̃lna-* → lie. *p̃lnas*).

Ilgieji skiemeniniai sonantai ide. kalbose kito skirtingai. Lietuvių kalboje iš jų susiformavo mišrieji dvigarsiai $i, u + R$.

Svarbu įsidėmėti tai, kad toks laringalo pailgintas balsis ir iš ilgojo skiemeninio sonanto susidaręs mišrusis dvigarsis lietuvių kalboje turi akūtinę priegaidę.

Literatūra: Villanueva Svensson M., 2012, *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*, 17–43; Kabašinskaitė B., 2014, *Etimologijos metmenys*, 70–88; Meier-Brügger M., 2000, *Indogermanische Sprachwissenschaft*; Smoczyński W., 2006, *Laringalų teorija ir lietuvių kalba*, Vilnius.

Savarankiškai išstudijuokite skyrius apie laringalus iš šių darbų: Villanueva Svensson M., 2012, *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*, 17–43; Kabašinskaitė B. 2014, *Etimologijos metmenys*, 70–88. Konkrečių pavyzdžių paieškokite W. Smoczyńskio knygos „Laringalų teorija ir lietuvių kalba“ (2006) skyriuje Laringalinių priebalsių atspindžiai lietuvių kalboje (p. 87–217).

SINCHRONINĖS LIETUVIŲ KALBOS IR IDE. PROKALBĖS PROZODINĖS SISTEMOS

Tas, kas yra šiek tiek susidūręs su fonologija, žino, jog neužtenka ištirti garsų distribuciją, identifikuoti fonemas, alofonus ir fakultatyvinius variantus, aptarti neutralizaciją, ištirti sintagminius ir paradigminius fonemų santykius ir aprašyti fonemų sistemą. Tai pirmoji fonologo darbo dalis, o pirmoji ji dėl to, kad kalboje yra dvejopo tipo fonologiniai elementai. Vieni yra tokie, kurių tvarka gali skirti stambesnius elementus ir atlikti distinktyvinę funkciją. Tą visiškai nesunku įrodyti, nes žodžiai gali skirtis skiemenų skaičiumi (plg.: *sukaũ* : *susukaũ* : *susisukaũ*) ir skiemenų išsidėstymo tvarka (plg.: *lėkiaũ* : *kiaũlė*, *likimas* : *kilimas*), o skiemenys – fonemų skaičiumi (plg.: *rìs* : *rìsk* : *rìski* : *rìskis*) ir fonemų išsidėstymo tvarka (plg.: *at-kùs* : *ta-kùs*, *pa-krìs* : *pa-rìsk*). Tokie fonologiniai elementai, kurių tvarka gali skirti stambesnius elementus, yra vadinami **linijiniais** (arba **segmentiniais**) elementais.

Antroji fonologinių elementų klasė savarankiškai egzistuoti negali. Jie yra vartojami tik kartu su linijiniais (segmentiniais) elementais ir yra vadinami **simultaniniais** fonologiniais elementais (plg. lo. *simul* ‘kartu, drauge’). Simultaninių elementų klasę sudaro du poklasiai:

a) elementai, apibūdinantys fonemą – tai **diferenciniai požymiai** (plg. opozicijos *pùs* : *bùs* diferencinis požymis ‘duslusis’ : ‘skardusis’, opozicijos *pùs* : *pũs* – ‘trumpasis’ : ‘ilgasis’);

b) elementai, apibūdinantys stambesnę už fonemą elementą – skiemenį, žodį, žodžių junginį, sakinį. Jie yra vadinami **supersegmentiniais elementais** (plg. lo. *super*, *supra* ‘viršuje, viršum’) – esančiais tarsi virš linijinių elementų, bet nuo jų neatskiriami.

Taigi skiemens supersegmentinis elementas yra **priegaidė (tonas)**, žodžio supersegmentinis elementas – **kirtis**, sakinio supersegmentinis elementas – **intonacija**. Taigi skiemenys gali skirtis ne tik išsidėstymo tvarka ir skaičiumi, bet ir priegaidėmis (plg.: *láuuk* : *laũk*, *súris* ‘pieno produktas’

: *sūris* ‘sūrumas’), o žodžiai – ne tik skiemenų skaičiumi ir skiemenų išsidėstymo tvarka, bet ir kirčiavimu (plg.: *gīria* : *girià*, *nunēšti* : *nunešti*).

Šiuos supersegmentinius elementus fonologijoje įprasta vadinti **prozodiniais elementais** (arba **prozodemomis**). Prozodinius elementus tiriantis fonologijos poskyris yra prozodija.

SKIEMUO IR JO FONOLOGINĖS BEI PROZODINĖS YPATYBĖS

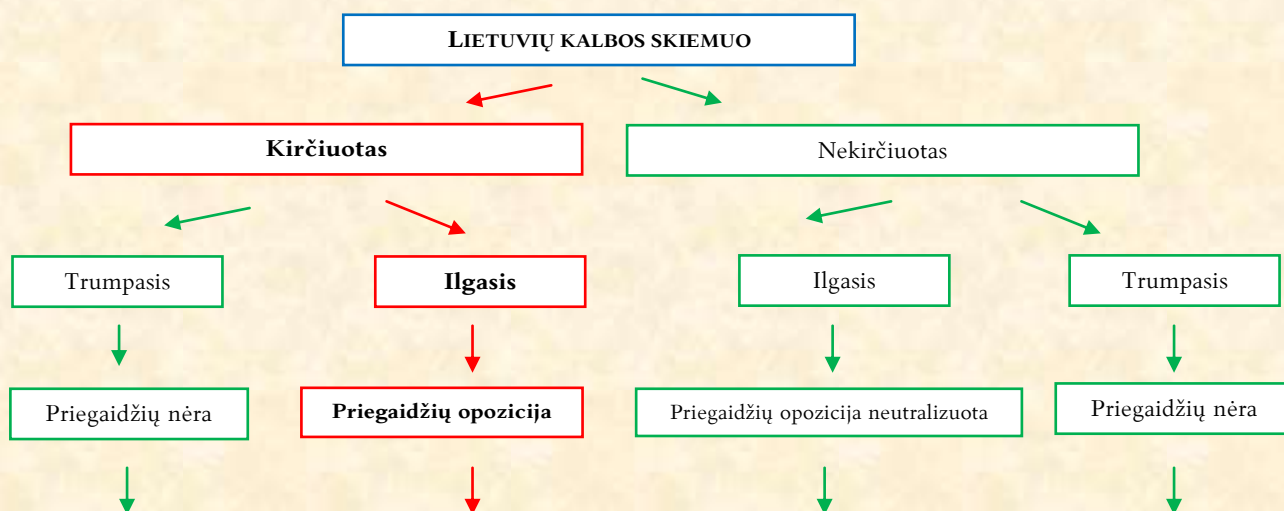
Izoliuoti garsai kalboje negali egzistuoti. Jungdamiesi tarpusavyje jie sudaro tam tikras kalbos srauto atkarpas, kurių garsai (kartais ir vienas garsas) sudaro mažiausią artikuliacinę, akustinę ir funkcinę vienetą. Tas vienetas yra vadinamas skiemeniu. Kitaip tariant, skiemuo yra garsinis atitkmuo, kurį mes suvokiame kaip mažiausią tarimo (artikuliacijos) vienetą.

Lietuvių kalba yra tokios struktūros kalba, kur skiemens pagrindą sudaro balsiai, dvibalsiai ir dvigarsiai. Jie dažnai vadinami skiemens sudaromaisiais garsais. Prie skiemens pagrindo iš vienos ar kitos pusės gali šlietis dar ir daugiau garsų – priebalsių, pvz.: *ka-o-li-nas*, *krap-što*. Tačiau jų buvimas ar nebuvimas neturi įtakos skiemenų skaičiui. Taigi lietuvių kalbos žodžiuose yra tiek skiemenų, kiek juose yra balsių, dvibalsių ar mišriųjų dvigarsių.

Pati paprasčiausia lietuvių kalbos skiemens struktūra yra *V* arba *VR* bei *CVC*, *CVRC*.

Pagal prozodinį vaidmenį lietuvių kalbos skiemenys skirstomi į trumpuosius ir ilguosius. Vadinamasis **prozodinis vaidmuo** yra labai svarbi lietuvių kalbos ypatybė. Kitaip tariant, ilgieji ir trumpieji skiemenys skiriasi ne tik kiekybe, bet ir prozodiniu požymiu – priegaide. Lietuvių kalboje egzistuoja fonologinė dviejų priegaidžių opozicija. Ji galima tik kirčiuotame skiemenyje. Čia kontrastuoja **tvirtagalė (cirkumfleksinė)** ir **tvirtapradė (akūtinė)** priegaidės. Nekirčiuotame skiemenyje priegaidžių opozicijos nėra, čia ji neutralizuota.

Lietuvių kalbos skiemens struktūrą ir jo prozodinius požymius galima pavaizduoti schema, žr. 12 pav.

Ų

Ų : Ų

ŲR : ŲR

Ų, VR

Ų

12 pav. Bendrinės lietuvių kalbos skiemens struktūra

Svarbu įsiminti, kad tvirtagalės (cirkumfleksinės) ir tvirtapradės (akūtinės) priegaidžių opozicija lietuvių kalboje atlieka distinktyvinę funkciją – skiria žodžius ir jų formas.

ŽODIS IR JO PROZODINĖS YPATYBĖS

Kaip jau minėta, kirtis yra prozodinis žodžio požymis, kuris išryškina vieną kurį skiemenį kitų žodžio skiemenų atžvilgiu. Toks išryškintas skienuo yra vadinamas kirčiuotu skiemeniu. Fonologiškai žiūrint, kirčiuotas skienuo yra fonologinis žodžio centras. Fonologiškai nagrinėjant kirtį svarbios yra jo atliekamos funkcijos, kurios iš principo priklauso nuo kirčio tipo. Pasaulio kalbose žinomi trys svarbiausi kirčio tipai: a) **fiksuotas kirtis**, b) **laisvas kirtis**, c) **absoliučiai laisvas kirtis**. Kirčio funkcijos fonologijoje taip pat skiriamos trys: a) **distinktyvinė** (skiriamoji, iš lo. *distinctus* ‘skirtumas’), b) **kulminatyvinė** (išskiriamoji, iš lo. *culmen* ‘viršūnė, viršus’), c) **delimitatyvinė** (atskiriamoji, iš lo. *de* ‘iš, nuo’ ir *limes* ‘riba’).

Distinktyvinė funkcija skiria dalykines reikšmes, kulminatyvinė funkcija rodo, kiek yra reikšminių elementų tam tikroje kalbėjimo (teksto) atkarpoje, kitaip tariant, rodo reikšminių elementų skaičių, o delimitatyvinė funkcija rodo reikšminių elementų ribas, jų pradžią ar pabaigą.

Fiksuotas kirtis atlieka tik kulminatyvinę ir delimitatyvinę funkciją – rodo turinio elementų skaičių ir ribas, o jo vietą galima nusakyti griežtomis fonetinėmis ir fonologinėmis taisyklėmis.

Laisvas kirtis atlieka distinktyvinę ir kulminatyvinę funkciją (plg. *likime : likime : likimė*), delimitatyvinės funkcijos laisvas kirtis atlikti negali. Laisvojo kirčio kalbose konkrečių žodžių ir jų formų kirčiavimo negalima paaiškinti griežtomis fonetinėmis ir fonologinėmis taisyklėmis. Kitaip tariant, nėra taisyklių, kurios pasakytų, kiek skiemenų turi eiti prieš kirčiuotą skiemenį ir po jo (plg. fiksuoto kirčio kalbas, kur kirčiuojamas pirmas ar priešpaskutinis skienuo). Tačiau tai nereiškia, kad laisvojo kirčio kalbose jis yra chaotiškas – anaipol, čia egzistuoja įvairios kirčiavimo schemas ir jų opozicijos – kirčiavimo dėsningumai, sudarantys kirčiavimo sistemą.

Absoliučiai laisvo kirčio kalbose, pavyzdžiui, gruzinių kalboje, kirčiavimo schemas ir jų opozicijos iš principo neegzistuoja. Tam tikros, bet ne nuolatinės kirčiavimo schemas gali susidaryti dėl ritmo, kalbėjimo tempo ir pan.

Kirčio vietos dėsningumus tirianti lingvistikos disciplina vadinama **akcentologija** (lo. *accentus* ‘kirtis, akcentas’ ir gr. *lógos* ‘mokslas’).

Nagrinėjant lietuvių kalbos kirčiavimo sistemą, kuri yra gana sudėtinga, reikia atkreipti dėmesį į du svarbius dalykus:

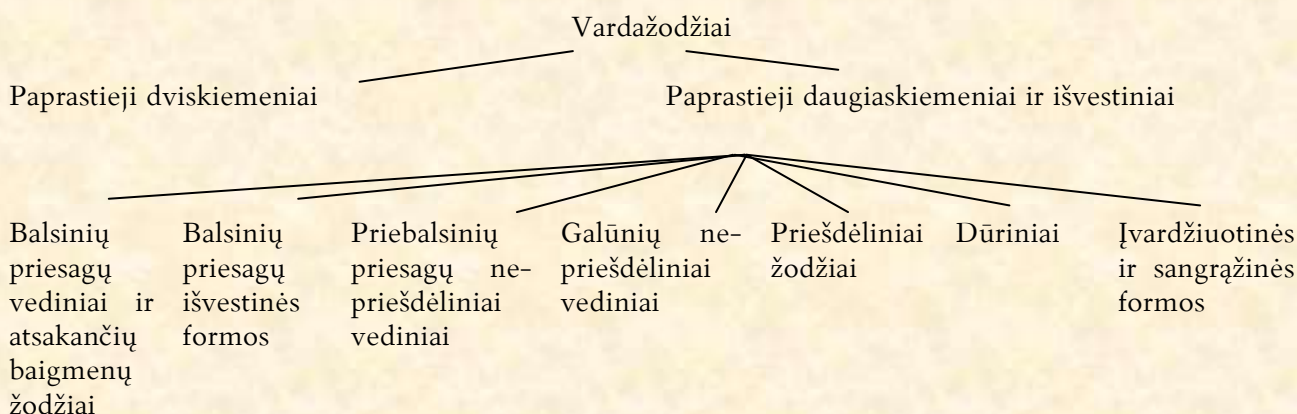
- a) į tai, kad kirtis tam tikrais atvejais yra susijęs su priegaide ir tas ryšys lemia kirčio vietą;
- b) į žodžių morfologinę ir darybinę struktūrą, nes lingvistai mato glaudžias kirčio vietos sąsajas su morfemomis. Kirtį netgi linkstama laikyti morfonologijos mokslo objektu, o akcentologiją – neatskiriama morfonologijos disciplinos dalimi. Kitaip tariant, plėtojama morfonologinė kirčio samprata (morfologinės akcentologijos koncepcija).

Literatūra: Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 1994, 37–40; Girdenis A., 2003, *Teoriniai fonologijos pagrindai*, 238–288; Stundžia B., 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, 16–45; Rinkevičius V., 2010, Kai kurie teoriniai morfoliginės akcentologijos koncepcijos aspektai, – *Baltistica XLV(1)*, 9–43.

SINCHRONINĖ LIETUVIŲ KALBOS VARDAŽODŽIŲ IR VEIKSMAŽODŽIŲ KIRČIAVIMO PARADIGMŲ SISTEMA

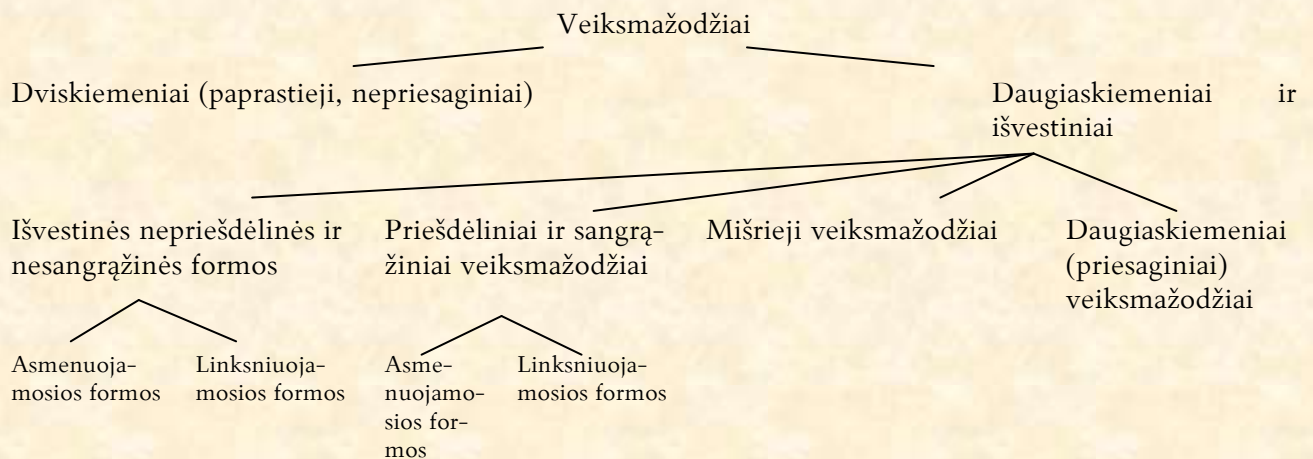
Lietuvių kalbos sinchroninė kirčiavimo sistema yra sudėtinga, nes kirčiuotas gali būti bet kuris skiemuo – paskutinis, priešpaskutinis, trečias, ketvirtas ir dar tolesnis nuo galo, pavyzdžiui, šeštas (plg. *pāgeležinkelę*). Ši savybė leidžia maksimalų kirčiavimo schemų (ir opozicijų) skaičių, pavyzdžiui, žodis *pageležinkelė* teoriškai gali turėti kirtį bet kuriame skiemenyje, plg. *pāgēlēžīnkēlė*. Tačiau lietuvių kalbos kirtis nėra absoliučiai laisvas, todėl kirčiavimo schemas sudaro tam tikrą sistemą, kuri priklauso dažniausiai nuo morfologinės ir darybinės žodžio struktūros. Todėl savitas ir įvairaus sudėtingumo kirčiavimo schemas turi vardažodžiai, veiksmažodžiai,rieveksmiai, tarnybinės ir ekspresinės kalbos dalys. Vardažodžių akcentinė klasifikacija (ir atitinkamos kirčiavimo schemas) matyti schemeje, žr. 13 pav.¹⁸

Figūra 13 pav. Bendrinės lietuvių kalbos vardažodžių akcentinė klasifikacija

Panašiai galima apibendrinti ir veiksmažodžių akcentinę klasifikaciją, žr. 14 pav.

¹⁸ Schema iš Stundžia 2014, 63.

Figūra 14 pav. Bendrinės lietuvių kalbos veiksmazodžių akcentinė klasifikacija

Šiame leidinyje bus aptarta tik labai nedidelė lietuvių kalbos kirčiavimo istorijos dalis – paprastųjų dviskiemenių vardažodžių, pagrindinių asmenuojamųjų veiksmazodžio formų ir priesaginių vardažodžių bei veiksmazodžių kirčiavimas.

Galima tik trumpai priminti, kad dabartinėje lietuvių kalboje skiriami keturi pagrindiniai vardažodžių kirčiavimo tipai, arba kirčiuotės. Kiekvieną linksniuojamą vardažodį galima priskirti vienai iš keturių kirčiuočių remiantis daugiskaitos naudininku ir galininku.

Pirmosios kirčiuotės žodžių nė viena forma nekirčiuojama galiniame skiemenyje, antrosios kirčiuotės žodžiai paprastai kirčiuojami priešpaskutiniame skiemenyje, kuris būna tvirtagalys arba trumpas, trečiajai kirčiuotei priskiriamuose žodžiuose kirtis šokinėja iš galinio į antrąjį, trečiąjį ar ketvirtąjį nuo galo (retai – į dar tolesnį) skiemenį, o ketvirtosios kirčiuotės žodžiuose kirtis šokinėja iš galinio į priešpaskutinį skiemenį, kuris būna arba tvirtagalys, arba trumpas.

Esamojo bei būtojo kartinio laiko veiksmazodžiai į kirčiavimo tipus yra skirstomi atsižvelgiant į tai, ar vns. 1-ojo ir 2-ojo asmens galūnės atitraukia kirtį iš tvirtagalio ir trumpojo priešpaskutinio skiemens, ar ne. Pagal galūnių santykį su kirčiu veiksmazodžiai skirstomi į a) pastoviojo kirčio grupę (galūnės kirčio negauna) ir b) kilnojamojo kirčio grupę (galūnės iš netvirtapradžio priešpaskutinio skiemens kirtį pritraukia).

Pastoviojo kirčio veiksmazodžiai pagrindinėje formoje turi tvirtapradį priešpaskutinį arba bet kokį tolimesnį nuo galo kirčiuotą skiemenį, plg.: *láuikiu, láuiki, láuikia*. Kilnojamojo kirčio veiksmazodžių priešpaskutinis kirčiuotas skiemuo turi tvirtagalę priegaidę arba yra trumpas, plg. *šaukiù, šauki, šaukia; turiù, turi, turi*.

Reikia atkreipti dėmesį, kad yra priešpaskutiniame skiemenyje kirčiuojamų veiksmazodžių, kurių esamasis laikas priklauso pastoviojo kirčio grupei, o būtasis kartinis – kilnojamojo, plg.: *dainúoja : dainávo*.

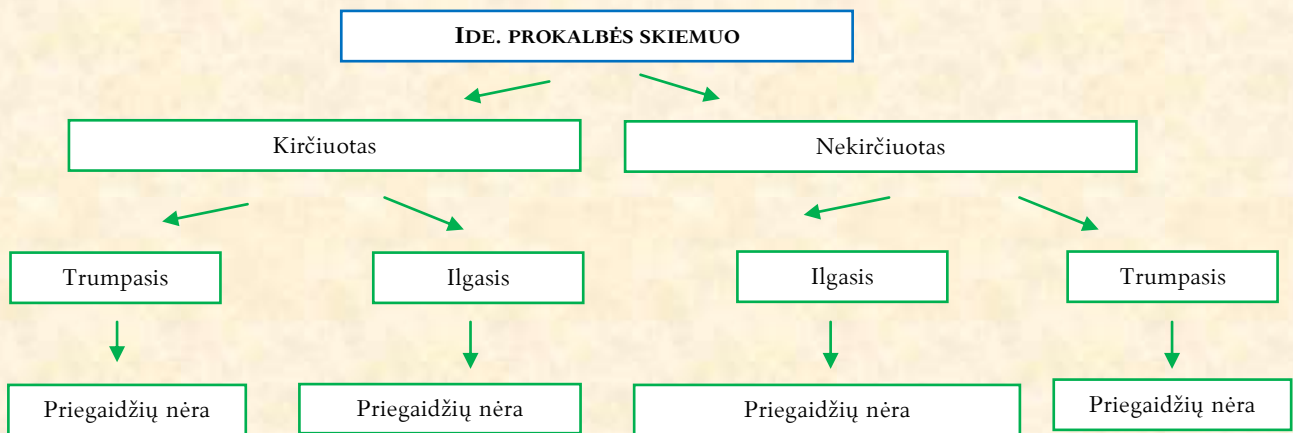
Literatūra: Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 1994, 49–53; Stundžia B., 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, 161–178.

Prisiminkite akcentologijos kursą. Remdamiesi B. Stundžios vadovėliu „Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija“ (2014) pasikartokite paprastųjų dviskiemenių vardažodžių, pagrindinių asmenuojamųjų veiksmažodžio formų ir priesaginių vardažodžių bei veiksmažodžių kirčiavimą.

IDE. PROKALBĖS SKIEMUO IR JO FONOLOGINĖS BEI PROZODINĖS YPATYBĖS

Ide. prokalbės skiemens struktūra sutapo su šaknies struktūra, kurios minimali išraiška buvo CVC tipas. Šaknies, taigi ir skiemens, pagrindą galėjo sudaryti trumpasis ar ilgasis balsis bei trumpasis ar ilgasis dvigarsis. Skiemuo taip pat galėjo būti ir kirčiuotas, ir nekirčiuotas. Tačiau priegaidžių ide. prokalbėje indoeuropeistai nerekonstruoja. Nors praeityje buvo mėginimų rekonstruoti priegaidžių opoziciją žodžio gale, tačiau dabar dauguma indoeuropeistų tam nepritaria. Jie sutaria, kad priegaidės formavosi jau suskilus ide. prokalbei atskirose kalbose. Taigi ide. prokalbės skiemens struktūra galėjo būti tokia, kaip parodyta schemoje, žr. 15 pav.

Figūra 15 pav. Ide. prokalbės skiemens struktūra

KIRTIS IDE. PROKALBĖJE

Rekonstruojant ide. prokalbės kirtį daugiausiai remiamasi senosios graikų ir senosios indų (Vedų) kalbų tekstais, kuriuose kirtis yra žymimas. Iš dalies pasiremama germanų, baltų, slavų, lotynų, tocharų kalbomis, Avestos tekstais. Ide. kirčiavimo istorijai svarbūs ir hetitų kalbos duomenys. Nors hetitų tekstai ir nekirčiuoti, bet kirčio vietą galima rekonstruoti remiantis tam tikrais rašybos ypatumais, pavyzdžiui, *scriptio plena*, kuris žymėjo ilguosius balsius, esančius paveldėtojo

kirčio vietoje (V-VC arba CV-V struktūra, plg. het. Nom. Sg. *te-e-kan* ‘žemė’ Gen. Sg. *tak-na-a-aš*, Dat.-Loc. sg. *tak-ni-i*. *Scriptio plena e-e, a-a, i-i* rodo skirtingą kirčio vietą).

Indoeuropeistai neabejoja, kad kirtis ide. prokalbėje buvo laisvas. Taip pat manoma, kad kirtis buvo melodinis – kirčiuotas skiemuo buvo tariamas aukštesniu tonu.

Ide. prokalbės kirčiavimo sistemos rekonstrukcija iki šiol kelia daug ginčų ir yra diskutuojama. Kirčiavimo schemas ir opozicijos prokalbėje priklausė nuo keleto svarbių kriterijų: kalbos dalies, žodžio darybinės struktūros, kamieno, kitų morfologinių ypatybių. Vardažodžių atveju labai svarbu buvo, ar žodis priklausė atematinei, ar tematinei klasei.

Tematinės klasės vardažodžiai turėjo pastovų kirtį, o atematinės klasės – kilnojamąjį. Kirčio kilnojimasis priklausė ne tik nuo morfologinių žodžio ypatybių, bet ypač buvo susijęs su abliautu (balsių kaita). Pagal abliauto dėsnius kaitaliojosi stiprieji linksniai (nominatyvas, vokatyvas, akuzatyvas) su silpnaisiais, o su šia kaita buvo susijusi ir kirčio vieta. Indoeuropeistai sutaria, kad atematiniai vardažodžiai, turintys vieną priesagą (Šaknis-Priesaga-Galūnė, arba ŠPG struktūros), priklausė vienai iš keturių akcentinių-apofoninių klasių. Šios klasės skiriamos tokios:

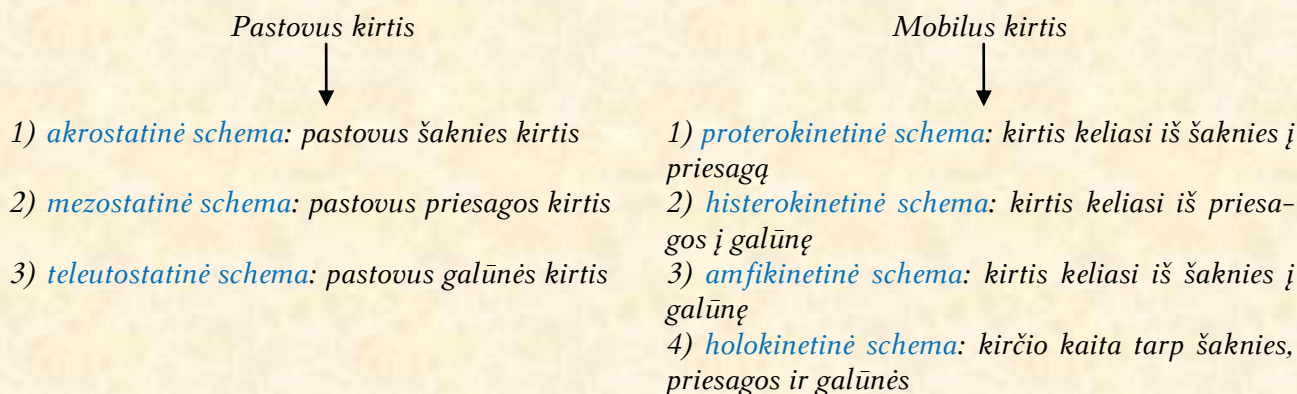
1) akrostatinė (kirtis šaknyje ir stipriuosiuose, ir silpnuosiuose linksniuose. Plg.: Nom. **uód-r* : Gen. **uéd-n-s* (lo. *avis*) ‘paukštis’ : ‘paukščio’);

2) proterokinetinė (stipriuosiuose linksniuose kirtis šaknyje, silpnuosiuose – priesagoje. Plg.: Nom. **péh₂-wr* : Gen. **ph₂-wén-s* ‘ugnis’ : ‘ugnies’);

3) histerokinetinė (stipriuosiuose linksniuose kirtis priesagoje, silpnuosiuose – galūnėje. Plg.: Nom. **ph₂-tér-ṃ* : Gen. **ph₂-tr-és* ‘tėvas : tėvo’);

4) amfikinetinė (stipriuosiuose linksniuose kirtis šaknyje arba priesagoje, silpnuosiuose – galūnėje. Plg.: Nom. **h₂éws-ōs* : Gen. **h₂us-s-és* ‘aušra’ : ‘aušros’).

Apskritai ide. prokalbės vardažodžio akcentinę struktūrą, kurią savo darbe pateikia M. Meier-Brüggeris, galima parodyti tokia schema, žr. 16 pav.

Figūra 16 pav. Ide. prokalbės kirčiavimo struktūra

Veiksmožodžio sistemoje vienos formos turėjo pastovų šaknies kirtį, kitose kirtis buvo mobilus. Tai priklausė nuo morfologinės veiksmožodžio struktūros, kamieno ir veiksmožodžio laikų santykio. Veiksmožodžio asmenuojamosios formos ir daiktavardžio vokatyvo linksnis išsiskyrė tokia kirčiavimo ypatybe – veiksmožodis sakinio gale, o vokatyvas, būdamas antras sakinio žodis, prarasdavo kirtį ir tapdavo enklitikais.

! Svarbu įsidėmėti du dalykus: a) kirtis nuo skiemens kiekybės nepriklausė, t. y. kirčiuoti galėjo būti ir trumpieji, ir ilgieji skiemenys, b) kilnojamajai paradigmam iš esmės priklausė tik priebalsinio kamieno (C-kamieno) daiktavardžiai.

Literatūra: Villanueva Svensson M., 2012, *Indoeuropiečių kalbotyros pagrindai*, 42–43, 56–57; Kabašinskaitė B. 2014, *Etimologijos metmenys*, 91–96; Meier-Brügger M., 2000, *Indogermanische Sprachwissenschaft*, 272–290, 336–353.

3 DALIS - PRAKTINĖ

VOKALIZMO SISTEMOS REKONSTRUKCIJA

Prieš žengiant konkrečius rekonstrukcijos žingsnius dar reikia pasakyti kelias įvadinės pastabas, kurios svarbios norint suprasti rekonstrukcijos mechanizmą:

1) toliau aptariama lietuvių kalbos vokalizmo sistemos rekonstrukcija yra grynai **struktūrinė** (**vidinė**, arba **imanentinė**). Tiesą sakant, čia net nebūtini konkretūs pavyzdžiai – užtenka garsų modelio, kad būtų galima parodyti vokalizmo posistemių raidą nuo ide. prokalbės iki lietuvių kalbos. Ši struktūrinė analizė yra ir **lyginamoji** – lyginami du aiškūs sinchroniniai pjūviai (ide. prokalbės ir bendrinės lietuvių kalbos) ir rekonstruojama „**pilkoji zona**“;

2) turint prieš akis dvi sistemas ir imantis jų lyginamosios analizės, visada reikia vadovautis dviem kriterijais:

a) **panašumų kriterijumi**: lygindami sistemas ieškome struktūrinių panašumų ir struktūriškai panašių elementų;

b) **skirtumų kriterijumi**: lygindami sistemas ieškome struktūrinių skirtumų ir struktūriškai skirtingų elementų.

Struktūriniai vokalizmo sistemų panašumai ir skirtumai

Ide. trumpieji balsiai				Lietuvių k. trumpieji balsiai	
Priešakinė eilė	Vidurinė eilė	Užpakalinė eilė		Priešakinė eilė	Užpakalinė eilė
* <i>ĭ</i>		* <i>ũ</i>	Aukštutinis pakilimas	<i>ĩ</i>	<i>ũ</i>
* <i>ĕ</i>		* <i>õ</i>	Vidutinis pakilimas		
	* <i>ǣ</i>		Žemutinis pakilimas	<i>ě</i>	<i>ǣ</i>
V̄ : V̄				V̄ : V̄	
Ide. ilgieji balsiai				Lietuvių k. ilgieji balsiai	
* <i>ī</i>		* <i>ū</i>	Aukštutinis pakilimas	<i>ī</i>	<i>ū</i>
* <i>ē</i>		* <i>ō</i>	Kintamasis pakilimas	<i>īē</i>	<i>ūō</i>
	* <i>ā</i>		Vidutinis pakilimas	<i>ē</i>	<i>ō</i>
			Žemutinis pakilimas	<i>ē</i>	<i>ā</i>

Atskiros savarankiškos fonemos

Atskiros savarankiškos fonemos

Trikampė sistema

Keturkampė sistema

17 pav. Ide. prokalbės ir bendrinės lietuvių kalbos vokalizmo sistemos

Palyginus 17 pav. pateiktas vokalizmo schemas, nesunku pamatyti svarbiausius ide. prokalbės ir dabartinės lietuvių kalbos balsių sistemų panašumus ir skirtumus.

Svarbiausias panašumas – kiekybinis sistemų požymis: ilgieji ir trumpieji balsiai abejose sistemose yra atskiros savarankiškos fonemos, sudarančios **kiekybines** (tarimo trukmės ir įtempimo) opozicijas $\bar{V} : \check{V}$.

Šią kiekybinę fonologinę opoziciją lietuvių kalba paveldėjo iš ide. prokalbės. Ir bendrinėje kalboje, ir tose šnektose, kurioms būdinga dviejų ilgumų fonologinė vokalizmo sistema, bent jau kirčiuotoje pozicijoje ši priešprieša išlaikyta iki šiol (nekirčiuotoje pozicijoje yra įvykusių įvairių pakeitimų, žr. LKTCH 2004, 100–193).

! Svarbu įsidėmėti, kad fonologinė dviejų ilgumų sistema yra pats konservatyviausias lietuvių kalbos vokalizmo sistemos bruožas. Nemaža dalis indoeuropiečių kalbų šios priešpriešos neišlaikė.

Svarbiausias skirtumas – ide. prokalbės vokalizmo sistema buvo trikampė, lietuvių kalbos vokalizmo sistema yra keturkampė. Skirtingi vokalizmo sistemų modeliai atspindi skirtingą balsių artikuliaciją, taip pat rodo opozicijų bei sintagminių ir paradigminių santykių skirtumus.

Ide. prokalbės vokalizmo sistemą sudarė aukštutinio, vidutinio ir žemutinio pakilimo bei priešakinės, užpakalinės ir vidurinės eilės balsiai. O lietuvių kalbos vokalizmo sistemą sudaro aukštutinio, kintamojo, vidutinio ir žemutinio pakilimo bei priešakinės ir užpakalinės eilės balsiai.

Net gana paviršutiniškai palyginus abudu modelius aiškiai matyti, kad lietuvių kalbos vokalizmo sistema yra gerokai pasikeitusi. Kokie „kultūriniai sluoksniai“ slypi kelyje nuo ide. prokalbės iki dabartinės lietuvių kalbos sistemos, išsiaiškinsime tolesniame skyriuje.

TRUMPŪJŲ BALSŪ POSISTEMIS

Lietuvių kalbos vokalizmo sistemos rekonstrukciją tradiciškai galima pradėti nuo trumpųjų balsių. Ir ne tik dėl to, kad jų posistemis kiek paprastesnis – trumpųjų lietuvių kalbos balsių yra mažiau nei ilgųjų. Svarbiau yra tai, kad, anot tradicinio baltistų manymo (išsamiau žr. Dini 2000, 71–81), kitimai prasidėjo trumpųjų balsių posistemyje, o vėliau išjudino ir ilgųjų balsių posistemo poslinkius. Kitaip tariant, remiamasi tokia universalija: *jeigu kinta trumpųjų balsių posistemis, kinta ir ilgųjų balsių posistemis*. Ši universalija remiasi **sistemos simetrijos** principu: juk opozicijos dažniausiai būna simetriškos, todėl ir iš tų opozicijų narių sudaryti posistemiai stengiasi būti simetriški. Be to, čia suveikia ir **ekonomijos** principas: kam drastiškai kaitalioti skirtingų balsių artikuliacijos vietą, jeigu juos galima suguldyti į darnią sistemą, kur pagrindinę skiriamąją funkciją

atliks vienas ar du požymiai. Pavyzdžiui, visiškai neekonomiška būtų, jeigu šeši ilgieji ir trumpieji balsiai skirtųsi ne požymiais $\pm ilgas$, $\pm trumpas$, bet dar kiekvienas turėtų ir kiek skirtingą artikuliacijos vietą. Tokia sistema būtų vienas vargas kalbos padargams.

Taigi lyginame ide. prokalbės ir lietuvių kalbos trumpųjų balsių posistemius.

Ide.		Lietuvių	
* <i>ĩ</i>		* <i>ũ</i>	
	* <i>ė</i>		* <i>õ</i>
	* <i>ą</i>		
		<i>ĩ</i>	<i>ũ</i>
		<i>ė</i>	<i>ą</i>

18 pav. Ide. prokalbės ir bendrinės lietuvių kalbos trumpųjų balsių posistemis

Žvelgiant į lentelę svarbiausias skirtumas iškart krinta į akis. Jis yra aiškiai struktūrinis: ide. prokalbės trumpųjų balsių posistemis buvo trikampis, lietuvių kalbos – yra keturkampis.

Kitas skirtumas – kiekybinis, skiriasi fonemų skaičius. Ide. prokalbės modelyje jų penkios, lietuvių kalbos modelyje – keturios¹⁹.

Toliau imamės *panašumų kriterijaus* – žiūrime, kokie nariai posistemiuose sutampa, ir kokie ne.

Be jokios abejonės, sutampa aukštutinio pakilimo balsiai *ĩ*, *ũ*, kuriuos vienija skiriamasis požymis +*aukštutinis pakilimas*. Abiejų posistemų balsiams *ĩ* dar būdingas požymis +*priešakinė eilė*, o balsiams *ũ* – +*užpakalinė eilė*. Vadinasi, galima daryti išvadą, kad šie balsiai lietuvių kalboje nėra įgavę kokių nors papildomų skiriamųjų požymių, nėra keitę vietos sistemoje, tad juos galima laikyti paveldėtais iš ide. prokalbės.

Formaliai dar sutampa balsiai *ė* ir *ą*. Tačiau aiškiai matyti, kad ide. prokalbės ir lietuvių kalbos balsių skiriamieji požymiai nėra tie patys.

Ide. balsis *ė* turėjo požymius: +*priešakinė eilė*, +*vidutinis pakilimas*, o lietuvių kalbos balsio *ė* požymiai yra: +*priešakinė eilė*, +*žemutinis pakilimas* (arba -*vidutinis pakilimas*).

Ide. prokalbės balsiui *ą* buvo būdingi požymiai: +*vidurinė eilė*, +*žemutinis pakilimas*, o lietuvių kalboje balsio *ą* požymiai yra: +*užpakalinė eilė* (arba -*vidurinė eilė*), +*žemutinis pakilimas*.

Lietuvių kalbos balsių *ė*, *ą* skiriamieji požymiai pakito, jie pakeitė pakilimą, todėl pakito ir jų vieta sistemoje. Todėl lietuvių kalbos balsių *ė*, *ą* tiesiogiai paveldėtais iš ide. prokalbės laikyti negalima.

Vienišas lieka ide. prokalbės balsis *õ*, kuris lietuvių kalbos sistemoje atitikmens neturi.

Lyginant abudu posistemius paprasta numanyti, kaip vyko tolesnė trumpųjų balsių posistemio raida. Jeigu dar palygintume opozicijas, kurios gali susidaryti ide. prokalbės ir lietuvių kalbos sis-

¹⁹ Dar kartą galima priminti, kad iš analizės jau yra eliminuoti lietuvių kalbos trumpieji balsiai <ɔ> ir <ɛ> – ribotos distribucijos garsai, vartojami tik naujuose skoliniuose, iš esmės – tarptautiniuose žodžiuose.

temoje, tai nesunkiai pastebėtume, kad lietuvių kalbos posistemyje negali būti *ā* : *ō* opozicijos. Kodėl taip yra, suprasti nesunku: nėra vieno opozicijos nario, balsio *ō*. Taigi darosi aišku, kad lietuvių kalbos trumpųjų balsių posistemio persitvarkymo pagrindinis motyvas buvo **ā* : **ō* opozicijos išnykimas.

KITIMŲ ETAPAI

Fonetiniai **ā* : **ō* opozicijos narių požymiai ide. prokalbėje galėjo būti tokie, kaip parodyta 19 pav.

Balsis <i>*ō</i>	Balsis <i>*ā</i>
<i>+trumpasis</i>	<i>+trumpasis</i>
<i>+užpakalinės eilės</i>	<i>+vidurinės eilės</i>
<i>+vidutinio pakilimo (-žemutinio pakilimo)</i>	<i>+žemutinio pakilimo (-vidutinio pakilimo)</i>
<i>+labializuotas</i>	<i>-labializuotas</i>

19 pav. Ide. prokalbės balsių **ō* : **ā* opozicijos fonetiniai požymiai

Kitaip tariant, balsiai **ō* ir **ā* skyrėsi trim požymiais: a) pakilimu, b) eile, c) labializacijos buvimu ar nebuvimu. Pastarasis požymis greičiausiai ir buvo svarbiausias veiksnys, išardęs **ā* : **ō* opoziciją. Pradėjus irti šiai opozicijai baltų kalbų šaka vokalizmo atžvilgiu ėmė skirtis iš ide. prokalbės.

I etapas. Neutralizacija. Tam tikru metu opozicija **ā* : **ō* ėmė silpnėti ir prasidėjo jos neutralizacija. Ką nors daugiau apie ją pasakyti sunku. Galima spėti, kad ji prasidėjo silpnojoje, nekirčiuotoje pozicijoje. Šios neutralizacijos padarinys buvo balsio **ō* delabializacija ir fonetinis sutapimas su balsiu **ā*. Kitaip tariant, opozicijos **ā* : **ō* neutralizacijos rezultatas buvo balsis **ā*, žr. 20 pav.

Ide. sistema		Pavyzdžiai	Neutralizacija	
<i>*ī</i>	<i>*ū</i>	<i>līkti : lūpti</i>	<i>*ī</i>	<i>*ū</i>
<i>*ē</i>	<i>*ō</i>	<i>nēšti : *ōkīš</i>	<i>*ē</i>	<i>*ō</i>
<i>*ā</i>		<i>*āšīs</i>	<i>*ā</i>	<i>*ā</i>

20 pav. Ide. prokalbės balsių **ā* : **ō* opozicijos neutralizacija

II etapas. Defonologizacija. Opozicijos **ā* : **ō* neutralizacija neapsiribojo viena kuria pozicija. Ilgainiui ji plito, apėmė vis daugiau žodžio pozicijų ir opozicijai **ā* : **ō* ėmė grėsti išnykimas. Fonema **ō* visiškai prarado labializaciją (buvo delabializuota) ir fonetiškai sutapo su balsiu **ā*. Įvyko fonemos **ō* defonologizacija, žr. 21 pav.

Neutralizacija		Pavyzdžiai	Defonologizacija			Pavyzdžiai	
*ĩ		*ũ	<i>lĩkti : lũpti</i>	*ĩ		*ũ	<i>lĩkti : lũpti</i>
	*ė	*õ	<i>nėšti : õkĩs</i>	*ė	∅		<i>nėšti : ∅</i>
	*ã		<i>ãšĩs</i>		*ã		<i>ãšĩs, ãkĩs</i>

21 pav. Ide. prokalbės balsių *ã : *õ opozicijos defonologizacija

III etapas. Sistemos spraga. Defonologizacijos proceso padariniai tolesnei trumpųjų balsių posistemio raidai buvo lemtingi. Kai šis procesas pagaliau baigėsi, trumpųjų balsių posistemyje atsirado **sistemos spraga**, žr. 22 pav. Kalboje būna tokių garsų junginių, kurie sistemai neprieštaruoja, teoriškai yra įmanomi, bet tiesiog nevartojami. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje teoriškai gali būti priebalsių junginiai *zgr-*, bet jie pasitaiko nebent retuose skoliniuose (plg. *zgrėbñas* ‘dailus, gražus’). Spragų atsiranda ir fonemų sistemoje – čia nagrinėjamas trumpųjų balsių posistemis yra tipiškas pavyzdys. Sistemos spragos dažniausiai yra istorinio atsitiktinumo dalykas, jų atsiradimo paaiškinti kartais net neįmanoma, galima tik jas konstatuoti. Sistemos spraga nėra svarbiausia fonologinio kitimo priežastis – ji yra tik to kitimo sąlyga ir galimybė (išsamiau žr. Girdenis 2003, 148–149).

Defonologizacija		Pavyzdžiai	Sistemos spraga			Pavyzdžiai	
*ĩ		*ũ	<i>lĩkti : lũpti</i>	*ĩ		*ũ	<i>lĩkti : lũpti</i>
	*ė	∅	<i>nėšti : ∅</i>	*ė	□		<i>nėšti : ∅</i>
	*ã		<i>ãšĩs, ãkĩs</i>		*ã		<i>ãšĩs, ãkĩs</i>

22 pav. Ide. prokalbės balsių *ã : *õ opozicijos defonologizacija ir sistemos spraga

IV etapas. Sistemos spragos naikinimas. Sistemos spragų vaidmuo fonologinės sistemos raidoje yra labai svarbus. Kalba yra tokia struktūra, kuri sistemos spragas stengiasi visais būdais užpildyti ar kaip kitaip pašalinti ir išlaikyti sistemos simetriją ir stabilumą. Taip atsitiko ir šiuo atveju – buvo imtasi priemonių sistemos spragai likviduoti. Naikinant sistemos spragas dažniausiai naudojamos dvi strategijos. Vieną jų sąlygiškai galima pavadinti „mūrininko strategija“, kitą – „architekto strategija“.

Pirmuoju atveju sistemos spraga panaikinama atsiradusią skylę kuo nors „užmūrijant“. Tam gerai tinka skoliniai – integracijos procese skolinių garsų požymius galima pakeisti ir sutvarkyti taip, kaip reikia – kad tiktų užpildyti sistemos spragą. Dar vienas „mūrininko“ būdas yra pasigaminti garsą iš sistemoje jau esančios medžiagos – garsų, atitinkamai pakeitus jų požymius.

Antruoju atveju, taikant „architekto strategiją“, imamasi pačios sistemos pertvarkos – naujų garsų neatsiranda, bet pakeičiami sistemoje jau esančių garsų požymiai, ir garsai turi persitvarkyti pagal atsinaujinančios sistemos poreikius. Vaizdžiau tariant, buvęs statinys yra perstatomas.

Jeigu palyginsime trumpųjų balsių posistemį, kur yra sistemos spraga, ir lietuvių kalbos trumpųjų balsių posistemį, nebus sunku suprasti, kad sistemos spragai panaikinti buvo pasirinkta „architekto strategija“, žr. 23 pav. Tai akivaizdu, nes posistemyje naujų narių vietoj defonologizuoto balsio *ǫ* neatsirado.

Sistemos spraga		„Architekto strategija“	
* <i>ĩ</i>	* <i>ũ</i>	* <i>ĩ</i>	* <i>ũ</i>
* <i>ě</i>	* <i>ǫ</i>	* <i>ě</i>	* <i>ǫ</i>
* <i>ǣ</i>	□	* <i>ǣ</i>	* <i>ǣ</i>

23 pav. Sistemos spragos panaikinimas

Taigi įvyko balsių skiriamųjų požymių kaita ir elementų perstumdymas. Balsis **ě* požymius +*priešakinės eilės*, +*vidutinio pakilimo* pakeitė į +*priešakinės eilės*, +*žemutinio pakilimo*. Kitaip tariant, balsis pakeitė pakilimą ir iš vidutinio nusileido į žemutinį. Balsis **ǣ* pakeitė eilę ir iš vidurinio tapo užpakalinės eilės balsiu, kitaip tariant, požymį +*vidurinės eilės* pakeitė į požymį +*užpakalinės eilės*.

V etapas. Stabilusis periodas. Taip susidarė trumpųjų balsių posistemis, kuri dabartinė lietuvių kalba iš esmės išlaikė iki šiol, žr. 24 pav.

ĩ	ũ
ě	ǣ

iš ide. **ǫ*, **ǣ*

24 pav. Dabartinės lietuvių kalbos trumpųjų balsių posistemis

Chronologija. Atskirai ir išsamiai kalbėti apie santykinę kitimų chronologiją nėra būtino reikalo – ji jau parodyta aptariant kitimų etapus. Santykinės chronologijos atžvilgiu tie etapai būtent taip turėjo išsirikiuoti.

Apie absoliučiąją kitimų chronologiją galima pasakyti tiek: pats ankstyviausias yra I etapo kitimas – opozicijos *ǣ* : *ǫ* neutralizacija. Kaip jau minėta, būtent šis procesas išskyrė baltus iš ide. prokalbės. Indoeuropiečių prokalbė paprastai datuojama maždaug 4000–3500 m. pr. Kr., vadinasi, neutralizacija anksčiausiai galėjo prasidėti tik po 3500 m. pr. Kr. II–IV etapai taip pat greičiausiai vyko baltų prokalbės laikais. Kadangi rytų ir vakarų baltų skilimas chronologizuojamas maždaug

V–III a. pr. Kr., tai minėtųjų etapų kitimai turėjo įvykti maždaug iki V a. pr. Kr. Tuo metu susiformavęs keturkampis trumpųjų balsių posistemis iš esmės nekito.

Rekonstrukcijos pavyzdžiai

Lie. *ĩ* < ide. *ĩ*, plg.: ide. **h₂óuis* → lie. *avis* (plg.: s. i. *ávi-*, gr. *ᾠς* (*óis*), lo. *ovis*, go. *awistr*, s. sl. *ovbca*, luv. *hāwi-*).

Liet *ũ* < ide. *ũ*, plg.: ide. **dh_ugh₂tér* → lie. *duktė, dukter(e)s* (plg.: s. i. *duhitár-*, Av. *dugadar-*, gr. *θυγάτηρ* (*thygátēr*), s. sl. *dvšti*).

Lietuvių kalbos trumpieji balsiai *ĩ, ũ* paveldėti iš ide. prokalbės ir nėra patyrę pakitimų.

Lie. *ẽ* < ide. *ẽ*, plg. **bher-* ‘nešti’ → lie. *bẽria* (plg. gr. *φέρω* (*phérō*), lo. *fert*, s. sl. *berq*, go. *bairip*, bet plg. s. i. *bhárati*, Av. *baraiti*). Lietuvių kalbos trumpasis balsis *e* paveldėtas iš baltų prokalbės, baltų prokalbėje jis tik tapo žemutinio pakilimo balsiu, kitaip negu ide. prokalbėje, kur jis buvo vidutinio pakilimo.

Liet. *ã* yra dvejopos kilmės:

- a) lie. *ã* < ide. *õ*, plg.: lie. *akis* (plg. la. *acs*, pr. *ackis*, s. sl. *oko*, rus. *очу* ir lo. *oculus* ‘akis’, gr. *ὄμμα* (*ómma*) ‘akis’);
- b) lie. *ã* < ide. *ã*, plg.: lie. *ašis* (plg. la. *ass*, pr. *assis*, s. sl. *osb*, ru. *ocb*): lo. *axis* ‘ašis’, gr. *ἄξων* (*áxōn*) ‘ašis; strypas’.

Lietuvių trumpasis balsis *a* yra paveldėtas iš baltų prokalbės kaip opozicijos *õ : ã* neutralizacijos rezultatas, kai buvo neutralizuota ide. trumpųjų balsių *õ : ã* opozicija.

Ide. **h₃e^hu-* ‘akis’ : **h₂e^hu-* ‘ašis’ (opozicija *h₃e : h₂e*), po laringalų nykimo → **õ^hu-* ‘akis’ : **ã^hu-* ‘ašis’ (opozicija *õ : ã*) → baltų prokalbėje ankstyvuojau laikotarpiu: **õ^hki-* ‘akis’ : **ã^hšis-* ‘ašis’ (opozicija *õ : ã*) → baltų prokalbėje opozicijos *õ : ã* neutralizacija ir defonologizacija: **ã^hki-* ‘akis’ : **ã^hšis-* ‘ašis’ → lietuvių kalboje: *akis – ašis*.

Kokiomis sąlygomis ir dėl kokių motyvų įvyko opozicijos *ã : õ* neutralizacija, paskatinusi trikampio trumpųjų balsių posistemio pertvarką į keturkampį, nėra aišku. Kad jina vyko, rodo ne tik ką tik pateikta struktūrinė rekonstrukcija, bet ir konkretūs pavyzdžiai. Jie įrodo, kad tokia rekonstrukcija tikrai yra įmanoma. Savaiame suprantama, įrodyti, kad baltų prokalbėje įvyko opozicijos *ã : õ* neutralizacija, galima tik lyginant lietuvių kalbos pavyzdžius su kitomis ide. kalbomis. Be to, lyginimui tinka tik tos kalbos, kurios savo sistemoje yra išlaikiusios ide. *ã : õ* opoziciją. Tokios yra

lotynų ir senoji graikų kalba (kitose ide. kalbose vyko įvairūs pakitimai ir jos opozicijos $\check{a} : \check{o}$ neišlaikė).

Literatūra: Dini P. U., 2000, *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*, 71–81; Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika I*, 56–62.

ILGŪJŲ BALSŪ POSISTEMIS

Kaip ir trumpųjų balsių atveju, taip ir čia vėl aiškiai matyti, kad svarbiausias skirtumas yra struktūrinis: ide. prokalbės trumpųjų balsių posistemis buvo trikampis, o lietuvių kalbos – keturkampis, žr. 25 pav.

Kitas skirtumas – kiekybinis, skiriasi fonemų skaičius: ide. prokalbės modelyje jų penkios, lietuvių kalbos modelyje – aštuonios²⁰.

Toliau taikome *panašumų kriterijų* – žiūrime, kokie nariai posistemiuose sutampa, ir kokie ne.

Ide.		Lietuvių	
\bar{i}	\bar{u}	\bar{i}	\bar{u}
\bar{e}	\bar{o}	$\bar{i}\bar{e}$	$\bar{u}\bar{o}$
	\bar{a}	\bar{e}	\bar{o}
		\bar{e}	\bar{a}

25 pav. Ide. prokalbės ir bendrinės lietuvių kalbos ilgųjų balsių posistemis

Matyti, kad sutampa aukštutinio pakilimo balsiai \bar{i} , \bar{u} . Vadinasi, galima daryti išvadą, kad šie balsiai lietuvių kalboje nėra keitę savo vietos sistemoje ir juos galima laikyti paveldėtais iš ide. prokalbės.

Formaliai sutampa balsiai \bar{e} , \bar{a} ir \bar{o} , tačiau matyti, kad pirmųjų dviejų vieta lietuvių kalbos sistemoje yra pasikeitusi. O dar trys lietuvių kalbos balsiai: $\bar{i}\bar{e}$, $\bar{u}\bar{o}$ ir \bar{e} atitikmenų ide. ilgųjų balsių posistemyje neturi.

Taigi, vykstant kitimams trumpųjų balsių posistemyje, pagal *sistemas simetrijos* principą turėjo prasidėti ir ilgųjų balsių posistemio pertvarka. Ilgųjų balsių posistemio raida iš principo galėjo pasukti dviem kryptimis.

Pirmoji – vergiškai kartoti trumpųjų balsių posistemio raidą. Tada pirmasis etapas turėtų būti opozicijos $*\bar{a} : *\bar{o}$ neutralizacija, po to defonologizacija, po to – sistemos spragos naikinimas ir trikampės sistemos pertvarka į keturkampę.

²⁰ Dar kartą galima priminti, kad iš analizės jau yra eliminuoti lietuvių kalbos trumpieji balsiai e , o – ribotos distribucijos garsai, vartojami tik naujuose skoliniuose, iš esmės – tarptautiniuose žodžiuose.

Antroji kryptis – savarankiška ilgųjų balsių posistemio pertvarka. Čia reikia pabrėžti, kad svarbiausia yra pertvarkos rezultatas, o ne pati kitimų eiga. Jeigu trumpųjų balsių posistemis persitvarkė į keturkampį, tai ir ilgųjų turėtų persitvarkyti į keturkampį. Tačiau strategija rezultatui pasiekti gali būti visiškai skirtinga.

Žiūrint į 25 pav., nekyla abejonių, kad ilgųjų balsių posistemyje opozicija $*ā : *ō$ nebuvo neutralizuota ir defonologizacijos procesai nevyko. Vadinasi, posistemio pertvarka pasuko kitu keliu. Raida čia taip pat vyko keliais etapais, be to, kitimų žingsnių čia buvo daugiau nei trumpųjų balsių posistemyje.

KITIMŲ ETAPAI

I etapas. Elementų perstumdymas ir sistemos spragos atsiradimas. Kadangi sistemos spragų ilgųjų balsių posistemyje nebuvo, reikėjo iškart taikyti „architekto strategiją“. Taip ir buvo padaryta: balsiai \bar{e} ir \bar{a} , analogiškai kaip ir trumpųjų balsių posistemyje, pakeitė savo vietą posistemyje. Taip pat šiek tiek vietą pakeitė ir balsis \bar{o} . Balsis \bar{e} iš priešakinės eilės vidutinio pakilimo perėjo į priešakinės eilės žemutinį pakilimą, balsis \bar{a} iš žemutinio pakilimo vidurinės eilės pasidarė žemutinio pakilimo užpakalinės eilės balsiu, o balsis \bar{o} liko užpakalinės eilės vidutinio pakilimo balsiu (tik galutinai pasislinko į užpakalinę eilę). Posistemis iš trikampio persitvarkė į keturkampį ir tapo simetriškas trumpųjų balsių posistemiu. Tačiau po tokio persitvarkymo atsirado pirmoji sistemos spraga – ėmė trūkti priešakinės eilės vidutinio pakilimo balsio $*\bar{e}$, kuris galėtų koreliuoti su balsiu $*\bar{o}$, žr. 26 pav.

„Architekto strategija“			Pavyzdžiai	Pirmoji sistemos spraga		Pavyzdžiai
\bar{i}		\bar{u}	<i>vīras : dūmas</i>	\bar{i}	\bar{u}	<i>vīras : dūmas</i>
\bar{e}		$\bar{o} \rightarrow$	<i>tēvas : pōdas</i>	□	\bar{o}	<i>∅ : pōdas</i>
	$\bar{a} \rightarrow$		<i>brālis</i>	\bar{e}	\bar{a}	<i>tēvas : brālis</i>

Figūra 26 pav. Elementų perstumdymas ir pirmoji sistemos spraga

II etapas. Pirmosios sistemos spragos naikinimas. Šią sistemos spragą ilgainiui reikėjo panaikinti. Dar kartą taikyti „architekto strategiją“ jau nebuvo prasmės, nes gero rezultato ji nebūtų davusi. Todėl visiškai logiška, kad buvo pasirinkta „mūrininko strategija“. Ją pritaikius, prireikė medžiagos, kurią būtų galima panaudoti sistemos spragai užlopyti. Tokia medžiaga teoriškai gali būti:

- kuris nors sistemoje jau esantis garsas;
- trūkstantį elementą galima pasigaminti iš esamų garsų;

c) galima panaudoti skolinių garsus.

Pirmasis atvejis bene nepatogiausias, nes kurį nors kitą garsą imant sistemos spragai užpildyti ardomas tas posistemis, iš kurio garsas paaimamas. Be to, gali dubliuotis garsų funkcijos ir pan.

Beveik idealiai spragoms kamšyti tinka trečiasis atvejis, nes integruojant skolinius jų garsus nesunkiai galima pritaikyti prie savos sistemos.

Tačiau, naikinant sistemos spragą ilgųjų balsių posistemyje, buvo pasirinktas antrasis variantas ir trūkstamas priešakinės eilės vidutinio pakilimo balsis - *ē, balsio *ō porininkas buvo pasigamin-tas iš rytų baltų dvibalsio *ei (kai kuriais atvejais ir iš *ai). Šį fonetinį procesą, kurį įprasta vadinti monoftongizacija, galima pavaizduoti tokia paprasta schema: *ei → *ē, plg. *žėidas → *žėdas, *meĩgas → *mėgas (plg. lie. *sniėgas*, la. *sniėgs*, pr. *snaygis*, go. *snaiws*). Dvibalsio *ei monoftongi-zacijos proceso rezultatas, balsis *ē, užpildė spragą ilgųjų balsių posistemyje, žr. 27 pav. Baigėsi II ilgųjų balsių posistemio raidos etapas.

! Svarbu įsidėmėti: rytų baltų dvibalsis *ei ne visais atvejais buvo monoftongizuo-tas. Yra nemažai žodžių, kur dvibalsis išliko nepakitęs. Į klausimą, kodėl monoftongizacija nebuvo nuosekli, iki šiol nėra rasta tinkamo atsakymo.

Sistemos spraga		Pavyzdžiai	Pirmosios sistemos spragos už-pildymas		Pavyzdžiai
ī	ū	vīras : dūmas	ī	ū	vīras : dūmas
□	ō	Ø : pōdas	ē	ō	žėdas : pōdas
ē	ā	tėvas : brālis	ē	ā	tėvas : brālis

27 pav. Pirmosios sistemos spragos užpildymas

III etapas. Diftongizacija. Antroji sistemos spraga. Ilgainiui ilgųjų balsių posistemyje vėl įvyko tam tikrų pakitimų. Balsiai *ē, *ō, kuriems buvo būdingi fonetiniai požymiai: +vidutinio pakilimo, +ilgasis, +įtemptasis, +uždarasis ėmė keistis. Greičiausiai čia didžiausią vaidmenį suvai-dino įtempimas. Matyt, šiuos balsius reikėjo tarti smarkiai įtemptus, todėl jų artikuliacija nebuvo patogi, ir ilgainiui jie ėmė diftongizuotis ir pavirto diftongoidais īē, ūō. Svarbiausia, kad, be kitų požymių, šie naujieji balsiai pakeitė pakilimą ir iš vidutinio tapo kintamojo pakilimo garsais. Tokiu būdu posistemyje atsirado nauja sistemos spraga, žr. 28 pav.

Antroji sistemos spraga		Pavyzdžiai	
ī	ū	vīras : dūmas →	vīras : dūmas
īē	ūō		žėdas : pūodas
□	□	žėdas : pōdas →	Ø : Ø
ē	ā	tėvas : brālis →	tėvas : brālis

28 pav. Diftongizacija ir antroji sistemos spraga

IV etapas. Siaurėjimas ir labializacija. Antrosios sistemos spragos naikinimas. Atsiradusią vidutinio pakilimo sistemos spragą reikėjo užpildyti. Šiuo kartu buvo pasirinktas antrasis sistemos spragų pildymo būdas – trūkstantį elementą galima pasigaminti iš esamų garsų. Vidutinio pakilimo balsių spragai užpildyti buvo panaudoti sistemoje jau esantys garsai – žemutinio pakilimo balsiai *ē, *ā. Jų fonetinės ypatybės +žemutinis, +atviras, +nesiauras pasikeitė į +nežemutinis, +uždaras, +siauras. Balsiai buvo susiaurinti, balsis *ā dar ir labializuotas, iš žemutinio pakilimo jie pakilo į vidutinį ir užpildė ten esančią sistemos spragą, žr. 29 pav.

Antroji sistemos spraga		Pavyzdžiai	Antrosios sistemos spragos užpildymas		Pavyzdžiai	
ī	ū	vīras : dūmas	ī	ū	vīras : dūmas	
iš ē	iš ō	īē	ūō	īē	ūō	žiedas : púodas
□	□	∅ : ∅	ē	ō	tēvas : brōlis	
ē	ā	tēvas : brālis	iš ē	iš ā		

29 pav. Siaurėjimas ir labializacija. Antrosios sistemos spragos naikinimas

V etapas. Trečioji sistemos spraga. Tačiau po šio kitimo ilgųjų balsių posistemyje vėl atsirado sistemos spraga – balsiams *ē, *ā pakeitus savo fonetinius požymius ir perėjus į vidutinį pakilimą neliko žemutinio pakilimo balsių, žr. 30 pav.

Sistemos spraga		Pavyzdžiai		
ī	ū	vīras : dūmas		
iš ē	iš ō	īē	ūō	žiedas : púodas
ē	ō	tēvas : brōlis		
□	□	∅ : ∅	iš ē	iš ā

30 pav. Siaurėjimas ir labializacija. Antrosios sistemos spragos naikinimas

VI etapas. Nosiniai balsiai. Trečiosios sistemos spragos naikinimas. Atsiradusią naują sistemos spragą vėl reikėjo užpildyti, ir šiuo atveju trūkstanti elementai buvo pasigaminti jau iš dvigarsių posistemio medžiagos. Žemutinio pakilimo ilgieji balsiai buvo pasidaryti iš dvigarsių *en, *an. Šie dvigarsiai buvo monoftongizuoti ir paversti ilgaisiais nosiniais balsiais *ē, *ā, žr. 31 pav.

! Svarbu įsidėmėti, kad dvigarsiai *en, *an (kaip ir dvibalsis *ei) ne visais atvejais buvo monoftongizuoti, kai kuriose pozicijose jie yra išlikę iki šiol.

Skirtingai negu dvibalsio **ei*, dvigarsių **en*, **an* monoftongizavimo ir virtimo nosiniais balsiais istorija gana aiški – šie procesai priklausė nuo pozicijos.

Dvigarsiai **en*, **an* (taip pat **in*, **un*) buvo monoftongizuoti ir virto nosiniais balsiais **q*, **ɛ* (taip pat **y*, **i*), jeigu jie buvo šiose pozicijose:

- žodžio gale;
- pozicijoje $-C^{S,R}$ (t. y. prieš nesprogstamuosius, S ir R klasių, priebalsius).

Plg.: plg.: *drąsq*, *vqšq*, *qžuolų*, *gręžti*, *sqlygq*, *sqžinė*, *žqsj*, *spręsti*, *skųsti*, *drįsti*, *sūnu*, *akį* (<**dransan*, *vanšan*, *anžuolun*, *grenžti*, *sanlygan*, *sanžinen*, *žansin*, *sprensti*, *skunsti*, *drinsti*, *sūnun*, *akin*).

Tačiau jeigu dvigarsiai *en*, *an* (taip pat *in*, *un*) buvo pozicijoje $-C^T$ (t. y. prieš sprogstamuosius, T klasės, priebalsius), jie nepakito ir išliko iki šiol. Plg.: *sprendžia*, *skundžia*, *antis*, *dantis*, *न्द्रė*, *ranka*, *anga*, *sunkti*, *tinklas*.

Dėl tokios dvigarsių distribucijos ir raidos dabar veiksmažodžio paradigmoje atsiranda dvigarsio ir nosinio balsio kaita, plg.: *kqsti* : *kanda*, *spręsti* : *sprendžia*, *skųsti* : *skundžia*, *lįsti* : *lenda*.

Trečioji sistemos spraga		Pavyzdžiai	Trečiosios sistemos spragos užpildymas		Pavyzdžiai
ī	ū	<i>vīras</i> : <i>dūmas</i>	ī	ū	<i>vīras</i> : <i>dūmas</i>
īē	ūō	<i>žīedas</i> : <i>pūodas</i>	īē	ūō	<i>žīedas</i> : <i>pūodas</i>
ē	ō	<i>tēvas</i> : <i>brōlis</i>	ē	ō	<i>tēvas</i> : <i>brōlis</i>
□	□	∅ : ∅	ē	ā	<i>sprēsti</i> : <i>kāsti</i>

31 pav. Siaurėjimas ir labializacija. Trečiosios sistemos spragos naikinimas

VII etapas. Denazalizacija. Stabilusis periodas. Ilgainiui ilgieji nosiniai balsiai **ē*, **ā* buvo denazalizuoti ir virto paprastais ilgaisiais balsiais *ē*, *ā*, žr. 32 pav. Juos ir turime dabartinėje lietuvių kalbos sistemoje. Nosinių balsių denazalizacija buvo paskutinis žingsnis lietuvių kalbos ilgųjų balsių posistemio raidoje.

Denazalizacija		Dabartinė sistema		Pavyzdžiai
ī	ū	ī	ū	<i>vyras</i> : <i>dūmas</i>
īē	ūō	īē	ūō	<i>žiedas</i> : <i>puodas</i>
ē	ō	ē	ō	<i>tėvas</i> : <i>brolis</i>
ē	ā	ē	ā	<i>spręsti</i> : <i>kąsti</i>

32 pav. Denazalizacija ir stabilusis periodas

Santykinė kitimų chronologija jau buvo parodyta suskaidant ilgųjų balsių posistemio raidą į šešis etapus, didesnių abejonių ji nekelia. Absoliučiąją kitimų chronologiją nustatyti gerokai sunkiau, tačiau kai kuriuos etapus daugiau mažiau chronologizuoti įmanoma.

Pirmasis kitimų etapas turėjo vykti baltų prokalbėje, iš kurios ilgainiui ėmė skirtis vakarų ir rytų baltų grupės. Šie kitimai turėjo įvykti maždaug iki V a. pr. Kr.

Antrasis kitimų etapas baltų kalbų istorijoje buvo labai svarbus. Šiuo etapu, kuris galėjo vykti maždaug IV–III a. pr. Kr., galutinai atsiskyrė vakarų ir rytų baltai. Svarbiausias skiriamasis bruožas yra dvibalsio *ei* raida: vakarų baltai jį visose pozicijose išlaikė nepakitęs, o rytų baltai šį dvibalsį panaudojo sistemos spragai užpildyti, t. y. įvyko monoftongizacijos procesas *ei* → *ē*, plg. pr. *deiws*, *deywis* – lie. *dievas*, lat. *dievs*.

! Būtina įsidėmėti, kad iš toliau pateikiamos rytų baltų vokalizmo sistemos (žr. 33 pav.) išsirutuliojo abiejų lietuvių kalbos tarmių ir visų patarmių vokalizmo sistemos. Kitaip tariant, ši rytų baltų vokalizmo sistema yra pagrindas visai tolesnei lietuvių kalbos vokalizmo sistemos rekonstrukcijai.

Jeigu laikysimės rekonstrukcijos „į gylį“ principo, galutinis rezultatas bus būtent ši sistema. Jeigu naudosis rekonstrukcijos „į viršų“ principo, rekonstruosime įvairias šios sistemos modifikacijas.

Trumpieji balsiai		Ilgieji balsiai		
ĩ	ũ	ī	ū	
		ē	ō	
ě	ǣ	ē	ā	

33 pav. Rytų baltų vokalizmo sistema

Trečiasis–šeštasis kitimų etapai vyko jau lietuvių kalbos dirvoje.

Trečiasis etapas – balsių *ē*, *ō*, virtimas kintamojo pakilimo balsiais *īē*, *ūō* – turėjo įvykti iki pasirodant pirmiesiems lietuvių rašto paminklams, taigi – maždaug iki XVI a.

Ketvirtasis etapas – žemutinio pakilimo balsių *ē*, *ā* siaurėjimas buvo vėlyvesnis. Remiantis senųjų raštų ir tarmių duomenimis galima gana patikimai teigti, kad visame lietuvių kalbos plote jis vyko nevienodu metu. Anksčiau – vakarinėje Lietuvos dalyje, vėliau – rytinėje. Pavyzdžiui, uteniškių patarmėje šis kitimas dar tebevyko XX a. pradžioje. Vilniškių patarmės tam tikruose areauose (Adutiškio, Mielagėnų) žemutinio pakilimo balsių *ē*, *ā* siaurėjimas dar nėra pasibaigęs iki šiol. Šie balsiai kaip konkuruojantys variantai dar pasitaiko greta susiaurėjusių balsių.

Penktasis kitimų etapas – nosinių balsių atsiradimas. Jų chronologija yra susijusi su žemutinio pakilimo balsių *ē*, *ā* siaurėjimo chronologija. Jie irgi ėmė rasti nevienodu metu ir priklausė nuo *ē*, *ā* siaurėjimo. Nosiniai balsiai aprašyti pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje (1653 m.).

Senieji lietuvių raštai rodo, kad šeštasis kitimų etapas – nosinių balsių \bar{e} , \bar{a} denazalizacija vyko nevienodu tempu skirtinguose Lietuvos regionuose. Ji prasidėjo XVI a. pačioje pradžioje, o galutinai procesas pasibaigė XVIII a.

Rekonstrukcijos pavyzdžiai

Lie. \bar{i} < ide. $*\bar{i}$, plg.: ide. $*uiHr\acute{o}$ - ‘vyras’ → lie. *výras* (plg.: s. i. *vīrá-*, Av. *vīra-*, lo. *vir*).

Lie. \bar{u} < ide. $*\bar{u}$, plg. ide. $*d^huh_2mo-$ ‘dūmai’ → lie. *dūmai* (plg.: s. i. *dhūmá*, gr. *θῦμός* (*thūmós*) ‘siela; dvasia’, lo. *fūmus*, s. sl. *dymъ*, het. *tuhhai*).

Lietuvių kalbos ilgieji balsiai \bar{i} , \bar{u} paveldėti iš ide. prokalbės ir nėra patyrę pakitimų.

Lie. *ie* < rytų baltų $*\bar{e}$ < baltų $*ei$ < ide. $*ei$, plg.: ide. $*leik^w-$ ‘palikti’ → lie. *liēka* (plg.: gr. *λείπω* (*leípō*), go. *leihvan*, bet lo. *līquī*, s. sl. *otvlěkv*).

Lie. *ie* < rytų baltų $*\bar{e}$ < baltų $*ai$ < ide. $*ai$ (plg. lie. *sniēgas*, la. *sniēgs*, pr. *snaygis*, go. *snaiws*).

Lietuvių kalbos ilgasis balsis *ie* yra atsiradęs lietuvių kalboje. Jis kilęs iš rytų baltų ilgojo, siauro balsio $*\bar{e}$, kuris, savo ruožtu, yra monoftongizuotas iš baltų prokalbės dvibalsio $*ei$. Šis dvibalsis yra ide. prokalbės dvibalsio $*ei$ veldinys.

Svarbu įsidėmėti, kad ne visais atvejais baltų prokalbės dvibalsis $*ei$ buvo monoftongizuotas ir virto $*\bar{e}$, o vėliau lietuvių kalboje *ie*. Yra nemažai atvejų, kur dvibalsis *ei* lietuvių kalboje yra išlikęs, plg.: *eīti* < ide. $*h_1eiti$ ‘eina’, *steĩgti* < ide. $*steig^h-$ ‘žengti’, dar plg. *peĩlis*, *deĩvė*, *speĩgas* ir t. t.

Lie. *uo* < rytų baltų ir baltų prokalbės $*\bar{o}^*$ < ide. $*\bar{o}$, plg. ide. $*h_2akm\acute{o}$ → lie. *akmuō* (plg. gr. *ἄκμων* (*ákmōn*), lo. *homō*, bet s. i. *ásmā*, go. *guma*, s. sl. *kamy*. het. *hara-š*).

Lietuvių kalbos ilgasis, siaurasis, labializuotas, kintamojo pakilimo balsis *uo* yra kilęs iš rytų baltų ir baltų prokalbės ilgojo, siaurojo, labializuoto $*\bar{o}$, o šis, savo ruožtu, iš ide. $*\bar{o}$.

Lie. \bar{e} < baltų prokalbės $*\bar{e}$ < ide. $*\bar{e}$, plg.: ide. $*dheh_1-$ ‘dėti’ → lie. *dėti* (plg. gr. *τίθημι* (*títhēmi*), lo. *fēcī*, het. *tēmi*, s. sl. *děxъ*, bet s. i. *ádāt*).

Lietuvių kalbos ilgasis, siaurasis, balsis \bar{e} yra kilęs iš rytų baltų ir baltų prokalbės ilgojo, atvirojo $*\bar{e}$, o šis, savo ruožtu, iš ide. $*\bar{e}$.

Lie. \bar{o} < baltų prokalbės $*\bar{a}$ < ide. $*\bar{a}$, plg.: ide. $*mah_2ter$ → lie. *mótė* (plg. s. i. *mātár*, gr. *μάτηρ* (*mátēr*), lo. *māter*, s. sl. *mati*).

Lietuvių kalbos ilgasis, siaurasis, labializuotas balsis \bar{o} yra kilęs iš rytų baltų ir baltų prokalbės ilgojo, atvirojo $*\bar{a}$, o šis, savo ruožtu, iš ide. $*\bar{a}$.

Lie. \bar{e} < lie. \bar{e} < lie. $*en$ (lie. *en* < rytų baltų ir baltų bei ide. $*en$).

Lie. \bar{a} < lie. \bar{a} < lie. $*an$ (lie. *an* < rytų baltų ir baltų bei ide. $*an$).

Ide. **leik*^w- ‘palikti’ → baltų prokalbėje **leīka* ‘lieka’ → monoftongizacija, atsiskiria rytų ir vakarų baltai, rytų baltų **lēka* ‘lieka’ → lietuvių *liēka*.

Ide. **deiuó*- ‘dangiškasis, dievas’ → baltų prokalbėje **deīvas* ‘dievas’ → monoftongizacija, atsiskiria rytų ir vakarų baltai, rytų baltų **dēvas* ‘dievas’ → lietuvių *diēvas*.

Ide. **h₂akmō* → baltų prokalbėje **akmō* → rytų baltų prokalbėje **akmō* → lietuvių *akmuō*

Ide. **deh₃*- ‘duoti’ → po laringalų nykimo **dō-* ‘duoti’ → baltų prokalbėje **dóda* ‘duoda’ → rytų baltų prokalbėje **dóda* ‘duoda’ → lietuvių *dúoda*.

Ide. **d^heh₁*- ‘dėti’ → po laringalų nykimo **d^hē-* ‘dėti’ → baltų prokalbėje **dējā* ‘dėjo’ → rytų baltų prokalbėje **dējā* ‘dėjo’ → lietuvių *dėjo*.

Ide. **seh₃*- ‘dėti’ → po laringalų nykimo **sē-* ‘dėti’ → baltų prokalbėje **sējā* ‘dėjo’ → rytų baltų prokalbėje **sējā* ‘dėjo’ → lietuvių *sėjo*.

Ide. **mah₂ter* ‘motina’ → po laringalų nykimo **māter-* ‘motina’ → baltų prokalbėje **mátē* ‘motina’ → rytų baltų prokalbėje **mátē* ‘motina’ → lietuvių *mótė*.

Ide. **steh₂*- ‘stoti’ → po laringalų nykimo **stā-* ‘stoti’ → baltų prokalbėje **stájā* ‘stojo’ → rytų baltų prokalbėje **stájā* ‘stojo’ → lietuvių *stójo*.

Ide. **ǵ^hans-* ‘žąsis’ → baltų prokalbėje **žánsin* ‘žąši’ → rytų baltų prokalbėje **žánsin* ‘žąši’ → lietuvių *žásj*.

Baltų prokalbėje **skensti* ‘skęsti’ → rytų baltų prokalbėje **skensti* → lietuvių *skęsti*.

DVIBALSIŲ ISTORIJA

Dvibalsių istorija gana paprasta. Pirmojo dvibalsio dėmens istorija visiškai sutampa su trumpųjų balsių istorija.

I etapas. Prasidėjusi opozicijos **ǣ* : **ǝ* neutralizacija apėmė ir dvibalsių opozicijų **oi* : **ai*, **ou* : **au* pirmuosius dėmenis. Kai įvyko opozicijos **ǣ* : **ǝ* defonologizacija, tas pats atsitiko ir su dvibalsių pirmaisiais dėmenimis. Defonologizacijos rezultatas – iš šešių ide. prokalbės dvibalsių liko keturi: **ei*, **ai*, **eu*, **au*.

Ilgųjų ide. prokalbės dvibalsių **ēi*, **ōi*, **āi*, **ēu*, **ōu*, **āu* lietuvių kalboje neišliko. Jų raida teoriškai galėjo pasukti dviem skirtingom kryptimis:

- a) monoftongizacijos;
- b) pirmojo dėmens trumpėjimo, po kurio ilgasis dvibalsis nesiskiria nuo paprastojo.

Lietuvių kalba pasuko antruoju keliu – ilguosius balsius sutrumpino. Jie sutapo su keturiais buvusiais trumpaisiais dvibalsiais.

II etapas. Kada lietuvių kalbos dvibalsis *eu* yra kilęs iš ide. prokalbės atitikmens *eu*, galima nustatyti tik lyginant kalbas, plg. lie. *liaudis* – ide. **leudh-*. Taip yra todėl, kad lietuvių kalboje dvibalsis *au* pozicijoje po minkštojo priebalsio (\hat{C} –*au*) yra supriešakėjęs.

Atskirai reikia aptarti dvibalsį *ui*, kurio ide. prokalbėje nebuvo. Šį dvibalsį turi tik lietuvių ir latvių kalbos, vadinasi, greičiausiai tai yra rytų baltų produktas. Pagrindinė šio dvibalsio distribucija: a) slavizmuose; b) ekspresyviuose, pejoratyvinę reikšmę turinčiuose žodžiuose, plg.: *muitas*, *muilas*, *smuikas*; *kuika* ‘liesa, menka kumelė’, *kluikša* ‘paklaikėlis’, *kluikis* ‘kvaiša’.

Dvibalsiai *oi*, *ou* yra palyginti vėlyvi, jų distribucija visiškai sutampa su trumpojo balsio *o* distribucija – šie dvibalsiai vartojami tik tarptautiniuose žodžiuose. Taip pat šioje pozicijoje pasitaiko ir dvibalsis *eu*.

Mišriųjų dvigarsių istorija kiek sudėtingesnė. Ide. prokalbės trumpųjų balsių **a*, **o*, **e*, **i*, **u* junginius su priebalsiais *l*, *m*, *n*, *r* taip pat palietė opozicijos **ǎ* : **ǒ* neutralizacija ir defonologizacija. Jos rezultatas – sumažėjęs dvigarsių skaičius: **a*, **e*, **i*, **u* + *l*, *m*, *n*, *r*. Daugiau šie dvigarsiai nekito.

Sonantų **l*, **m*, **n*, **r* lietuvių kalboje neiškilo – jie virto dvigarsiais. Tačiau lietuvių kalba įdomi tuo, kad ide. sonantai čia turi dvejopus refleksus: **i* + *l*, *m*, *n*, *r* ir **u* + *l*, *m*, *n*, *r*.

Taigi lietuvių kalbos mišrieji dvigarsiai *il*, *im*, *in*, *ir* bei *ul*, *um*, *un*, *ur* yra dvejosos kilmės: a) iš „normalių“ ide. dvigarsių **il*, **im*, **in*, **ir* bei **ul*, **um*, **un*, **ur*; b) iš ide. sonantų **l*, **m*, **n*, **r*. Plg.: ide. **mrti-* – lie. *mirtis*, ide. **ulk^wos* – lie. *vilkas*, ide. *mnti-* – lie. *mintis*.

Literatūra: Dini P. U. 2000, *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*, 56–58, 71–81; Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika I*, 63–89.

KIEKYBINIAI VOKALIZMO PAKITIMAI

Vokalizmo sistemos narių pokyčiai iš esmės gali būti dviejų tipų:

a) **kokybiniai kitimai** (vokalizmo kokybė – tai artikuliacinių ir akustinių požymių, nesusijusių su kiekybe, visuma). Dažniausi kokybiniai požymiai yra eilė, pakilimas, labializacija, įtempimas. Šie požymiai gali atlikti diferencinę funkciją;

b) **kiekybiniai kitimai** (vokalizmo kiekybė – tai artikuliacinių ir akustinių požymių, susijusių su ilgumu ir trukme, visuma). Vokalizmo kiekybiniai požymiai taip pat gali atlikti diferencinę funkciją. Kiekybinius kitimus dar galima skirti į tris pogrupius:

- a. trumpojo vokalizmo pailgėjimas;
- b. ilgojo vokalizmo sutrumpėjimas;
- c. trumpojo vokalizmo sutrumpėjimas (redukcija).

Iki šiol aptartus vokalizmo sistemos kitimus galima vadinti kokybiniais kitimais, išskyrus tik ilgųjų ide. prokalbės dvibalsių sutrumpėjimą, kurį reikia skirti prie kiekybinių kitimų.

Jau buvo minėta, kad dabartinėje lietuvių kalboje balsių kiekybė nuo kirčio nepriklauso. Tai reiškia, kad žodyje kirčiuoti gali būti ir ilgieji, ir trumpieji balsiai, lygiai taip pat ir ilgieji, ir trumpieji balsiai gali būti vartojami ir nekirčiuotame skiemenyje. Pvz., *gývas* : *gyvaís*, *súny* : *sūnumís*, *vìsas* : *visũ* ir pan.

TRUMPŪJŲ BALSŪ POSISTEMIS

Tačiau šis kirčio ir vokalizmo kiekybės tarpusavio santykis turi ir tam tikrų išimčių. Jas nesunku pamatyti palyginus tam tikras formas.

Aukštutinio pakilimo trumpieji balsiai *i*, *u* kirčio ir kiekybės taisyklei visiškai paklūsta. Kitaip tariant, jie trumpi būna ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje, nėra jokių šių balsių distribucijos apribojimų, pvz.: *vìsas* : *visũ*, *kìtas* : *kitì*, *bùvo* : *buvaũ*, *lìko* : *likaũ*.

Tačiau pažiūrėjus į trumpųjų balsių *a*, *e* distribuciją, matyti tam tikrų nelygumų. Trumpieji *a*, *e* be jokių distribucijos apribojimų ir be jokių išimčių vartojami nekirčiuotoje pozicijoje. Tačiau kirčiuotoje pozicijoje šių balsių distribucija pasidaro nevienoda. Galima išvardyti bene aštuonis svarbiausius atvejus, kur kirčiuotoje pozicijoje balsiai *a*, *e* būna trumpi. Tai:

- a) paskutinis žodžio skiemuo (plg.: *šakà*, *katè*, *rankàs*);
- b) vienskiemeniai žodžiai (plg.: *bèt*, *kàd*, *nè*);
- c) veiksmažodžių priešdėliai (plg.: *pàneša*, *nèmeta*);
- d) būdvardžių aukštesniojo laipsnio priesaga *–esnis* (plg.: *baltèsnis*, *gerèsnis*);
- e) įvardžiuotinių būdvardžių baigmuo *–asis* (plg. *baltàsis*, *geràsis*);
- f) savybiniai įvardžiai *màno*, *tàvo*, *sàvo*;
- g) dviskiemenės bendratys ir iš jų daromos formos: būsimasis, būtasis dažninis laikas, tariamoji, liepiamoji nuosaka, būsimąjo laiko neveikiamieji dalyviai, reikiamybės dalyviai, pusdalyviai (plg.: *kàsti*, *nèšti*; *kàsiu*, *nèšiu*; *kàsdavau*, *nèšdavau*; *kàstų*, *nèštų*; *kàski*, *nèški*; *kàsimas*, *nèšimas*; *kàstinas*, *nèštinas*; *kàsdamas*, *nèšdamas*).
- h) ištiktukai ir iš jų išvesti vadinamieji akimirkos veiklo veiksmažodžiai (plg.: *bràzdu*, *babàkšt*, *tebelèkšt*).

Tokią trumpųjų kirčiuotų balsių *a*, *e* distribuciją galima vadinti siaura, nes jie vartojami griežtai apibrėžtose fonetinėse pozicijose ir tam tikrose morfologiškai žymėtose formose.

Visais kitais atvejais, tiksliau tariant, tada, kai trumpieji balsiai *a*, *e* atsiduria kirčiuotame atvirame skiemenyje, jie pailgėja. Tai ir yra kiekybinis trumpųjų balsių pakitimas. Šį kitimą galima pavaizduoti tokia schema:

*C \check{e} -C \check{V} → C \bar{e} -CV (plg. *ne-šù* → *nē-ša*)

*C \check{a} -C \check{V} → C \bar{a} -CV (*ka-sù* → *kā-sa*)

34 pav. Kiekybinis trumpųjų balsių *a*, *e* pakitimas

! Svarbu įsidėmėti, kad atvirojo kirčiuoto skiemens balsiai *ā*, *ē* yra kilę iš trumpųjų **ā*, **ē*. Tai labai aiškiai rodo nekirčiuotoji pozicija – čia juk turimi trumpieji *ă*, *ě*.

Balsiai *ā*, *ē* kirčiuotame atvirame skiemenyje negali būti kilę iš ilgųjų refleksų **ā*, **ē*. Tą visiškai nesunku įrodyti:

a) jeigu taip būtų, tai kirčiuotoje pozicijoje pagal garsų dėsnius ir sistemos logiką būtų ne *ā*, *ē*, bet *ē*, *ō*, o nekirčiuotoje pozicijoje – *e*, *o*. Taigi būtų ne *ne-šù* → *nē-ša*, *ka-sù* → *kā-sa*, bet ^o*ne-šù* → ^o*nē-ša*, ^o*ko-sù* → ^o*kō-sa*. Plg. *dor bilai* → *dó bilq* < **dābilai* → **dābilan*;

b) jeigu atvirojo kirčiuoto skiemens balsių *ā*, *ē* kilmė būtų ne iš trumpųjų ir jie nebūtų pailgėję, bet būtų iš prigimties ilgi, tai nebūtų galima automatinė kirčiuoto ir nekirčiuoto skiemens kaita *ě* → *ē*, *ă* → *ā* tuose pačiuose alomorfuose.

Aptartą trumpųjų balsių kiekybinį pakitimą galima pavadinti **KAS taisykle: trumpieji balsiai *a*, *e*, atsidūrę kirčiuotame atvirame skiemenyje, pailgėja**. Ši taisyklė negalioja trumpiesiems balsiams *i*, *u*.

Kada įvyko atvirojo kirčiuoto skiemens balsių *ā*, *ē* pailgėjimas, kalbininkams kol kas nustatyti nepavyko.

Pailgėjimo motyvai taip pat nėra iki galo aiškūs. Galima dar pridurti, kad šie balsiai yra šiek tiek trumpesni, palyginti su *ā*, *ē* < **ā*, **ē* < **an*, **en*, plg. *kāsa*, *nēša* ir *kēsti*, *kásti*.

ILGŪJŲ BALSŪ POSISTEMIS

Kiekybinių vokalizmo pakitimų vyko ir ilgųjų balsių posistemyje. Iškart galima pasakyti, kad jie buvo labai svarbūs ne tik lietuvių kalbos fonologinei, bet ir morfologinei sistemai. Be to, ilgojo vokalizmo kiekybiniai kitimai yra kur kas labiau paslėpti ir ne tokie akivaizdūs kaip trumpųjų balsių. Tiesą sakant, ilgųjų balsių kiekybinių kitimų nebūtų galima nustatyti, jeigu neturėtume įvardžiuotinių ir sangražinių formų. Tik lygindami jas su paprastosiomis formomis galima matyti tam tikrus nelygumus ir dėsningumus.

Visa tai geriausiai matyti lyginant atskirų žodžių arba, tiksliau tariant, junginių paradigmas, žr. 35 pav.

tàs gēras aukštàsis v́yras	! tà gerà ilgóji rankà
tõ gēro áukštojo v́yro	tõs gerõs ilgõsios rañkos
tám gerám aukštájam v́yru	tái gērai ilgajai rañkai
tą gērą áukštąjį v́yrą	tã gērą ilgąją rañką
! tuõ gerù aukštúoju v́yru	! tà gerà ilgája rankà
tamè geramè aukštájame v́yre	tojè gerojè ilgõjoje rañkoje

! tiē gerì aukštíeji v́yrai	tõs gēros ilgiosios rañkos
tũ gerũjũ aukštũjũ v́yrũ	tũ gerũjũ ilgũjũ rañkũ
tíems geríems aukštíesiems v́yrams	tóms gerósioms ilgósiomis rañkoms
! tuõs gerùs aukštúosius v́yrus	! tàs geràs ilgásias rankàs
taís geraís aukštaísiais v́yrais	tomís geromís ilgósiomis rañkomís
tuosè geruosè aukštúosiuose v́yruose	tosè gerõsiose ilgõsiose rañkose

! nešù – nešúosi	! nēšame – nēšamēs
! neši – nešiesi	! nēšate – nēšatēs
nēša – nēšasi	nēša – nēšasi

35 pav. Paprastųjų ir įvardžiuotinių vardažodžių ir parastųjų bei sangrąžinių veiksmažodžių paradigmos

Atidžiau pasižiūrėjus į paradigmas galima pastebėti, kad jos yra „netvarkingos“, nors ta „netvarka“ gal net ne kiekvienam krinta į akis. Tad pirmiausia reikia išsiaiškinti, kur ta „netvarka“ slypi.

Pradėkime nuo veiksmažodžio paradigmos. Dabartinės lietuvių kalbos gramatika teigia, kad sangrąžos afiksas –s(i) „pridedamas prie šakninių ir priesaginių pamatinių žodžių galo“ (žr. DLKG 1994, 406). Vadovaujantis gramatikos teiginiu logiška būtų tikėtis tos pačios galūnės ir paprastosiose, ir sangrąžinėse formose, žr. 36 pav.

nešù – °nešù-si	°nešúo – nešúo-si	nēšame – °nēšame-s	°nēšamė – nēšamė-s
neši – °neši-si	°nešie – nešie-si	nēšate – °nēšate-s	°nēšatė – nēšatė-s
nēša – nēša-si	nēša – nēša-si	nēša – nēša-si	nēša – nēša-si

36 pav. Veiksmažodžių paradigmos

Tačiau taip nėra – paprastojo ir sangrąžinio veiksmažodžio vienoda tik trečiojo asmens pabaiga (plg. *nēša – nēša-si*), o pirmojo ir antrojo asmens formų pabaiga skiriasi (žr. 36 pav.). Tarp paprastojo ir sangrąžinio veiksmažodžio „galūnių“ atsiranda kokybinė ir kiekybinė vokalizmo kaita: *ù → úo, ì → íe, e → ě*.

Dar iškalbingesnė vardažodžių paradigma, nors čia irgi galima būtų tikėtis tos pačios simetrijos ir tų pačių galūnių. Juo labiau kad gramatika sako, jog „Būdvardžių įvardžiuotinių formų linksnų galūnės yra susidariusios iš paprastųjų būdvardžių galūnių ir prie jų priaugusių įvardžio *jis, ji* formų, kurios ilgainiui pakito“ (DLKG 1994, 185).

Tačiau aiškiai matyti, kad vyriškosios giminės **vienaskaitos įnagininkas** ir **daugiskaitos vardininkas**, moteriškosios giminės **vienaskaitos vardininkas** ir **įnagininkas** bei abiejų gimiinių **daugiskaitos galininkas** turi skirtingas įvardžio, paprastojo būdvardžio, daiktavardžio ir įvardžiuotinio būdvardžio galūnes, žr. 37 pav.

tàs gėras aukštàsis vėras	
tõ gėro áukštojo vėro	
tám gerám aukštájam vėrui	
tą gėrą áukštąjį vėrą	
! tuõ gerù aukštúuju vėru	°túo gerúo aukštúujuo vėruo
tamè geramè aukštájame vėre	

tiē gerì aukštíejì vėrai	°tiē gerìē aukštíejìe vėrai
tū gerū aukštúuju vėru	
tiēms geriēms aukštíesìems vėrams	
! tuõs gerus aukštuosius vėrus	°tuõs geruõs aukštúosiuos vėruos
tais gerais aukštáisiais vėrais	
tuosè geruosè aukštuosiuose vėruose	

! tà gerà ilgáji rankà	°tò gerójie ilgójie rankó
tõs gerõs ilgõsios rañkos	
tái gėrai ìlgajai rañkai	
tã gėra ìlgajà rañkà	
! tà gerà ilgája rankà	°tá gerá ilgájá ranká
tojè gerojè ilgõjoje rañkoje	

tõs gėros ìlgosios rañkos	
tū gerūju ilgūju rañku	
tóms gerósioms ilgósiomis rañkoms	
! tàs geràs ilgásias rankàs	°tás gerás ilgásiąs rankás
tomìs geromìs ilgósiomis rañkomìs	
tosè geròsiose ilgòsiose rañkose	

37 pav. Įvardžio, paprastojo būdvardžio, daiktavardžio ir įvardžiuotinio būdvardžio galūnės

Ir vardažodžių paradigmos atsiranda labai panaši į veiksmažodžio paradigmoje esančią kokybinę ir kiekybinę vokalizmo kaita: *ù* → *úo*, *à* → *ó*, *à* → *á*, *ì* → *íe*.

Kitaip tariant, ir vardažodžių paradigmos nėra simetrijos ir vienodumo, kurio tikėtumėmės, jeigu vadovautumėmės gramatikoje pateikta įvardžiuotinių formų susidarymo taisykle.

Kadangi sinchroninė sistema rodo aptartus nelygumus, kalbos istoriko uždavinys yra išsiaiškinti šių skirtumų atsiradimo sąlygas, motyvus ir chronologiją.

Vardažodžio ir veiksmažodžio paradigmos esančią kaitą schemiškai kol kas galima pavaizduoti taip: $\check{V} \leftrightarrow \bar{V}$. Jeigu šią schemą išdėsiu, ji skambės taip: vyksta kiekybinė ir kokybinė kaita tarp trumpojo ir ilgojo arba ilgojo ir trumpojo balsio.

I rekonstrukcijos etapas. Kitimo kryptis. Pirmasis rekonstrukcijos žingsnis – nustatyti kitimo kryptį. Jau buvo minėta, kad kiekybinis vokalizmo kitimas gali būti:

a) trumpojo vokalizmo pailgėjimas (plg. neseniai aptartą KAS taisyklę: *nešù* → *něša*; *kasù* → *kāsa*);

b) ilgojo vokalizmo sutrumpėjimas (plg. nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimą vakarų aukštaičių šiauliškių, širvintiškių, panevėžiškių šnektose (LKTCH 2004, 61, 161, 176), pvz.: *dumė.li* ‘dūmelį’, *grá.žus* ‘gražūs’).

c) trumpojo vokalizmo sutrumpėjimas (redukcija) (tipiškas pavyzdys – niekada nekirčiuojamų žodžių galūnių trumpųjų balsių redukcija žemaičių tarmėje, pvz.: *něš* ‘neša’, *šâlt* ‘šalta’; kitas pavyzdys – šiaurinių panevėžiškių murmamieji balsiai, pvz.: *làzd^p* ‘lazda’, *šâk^p* ‘šakas’, *âk^p* ‘akis’, *vâg^p* ‘vagis’ (LKTCH 2004, 175, 197).

Grįžtant prie $\check{V} \leftrightarrow \bar{V}$ kaitos kitimo krypties, iškart reikia pasakyti, kad atkrinta trečiasis kiekybinės kaitos atvejis, nes jokios trumpųjų balsių redukcijos galūnėse nematyti, trumpieji balsiai čia vartojami.

Vadinasi, lieka dvi teorinės kiekybinio vokalizmo kitimo galimybės: a) arba sutrumpėjo ilgieji balsiai, arba b) pailgėjo trumpieji balsiai. Iš šių dviejų variantų reikia rinktis vieną, nustatyti kitimo sąlygas ir motyvus bei pagrįsti rekonstrukciją.

Šiuo atveju patikimesnis atrodo pirmasis variantas – ilgojo vokalizmo sutrumpėjimas. Kokie argumentai remia tokią mintį?

a) Visų pirma, reikia atkreipti dėmesį į poziciją: junginiuose *tuō gerù aukštúoju výru*, *tà gerà ilgóji rankà*, *tà gerà ilgáia rankà*, *tiē gerì aukštíejì výrai*, *tuōs gerùs aukštúosius výrus*, *tàs geràs ilgásias rankàs* trumpasis balsis \check{V} visada (išskyrus kai kurias vienskiemenes formas) yra žodžio gale. O žodžio galas – ypatinga pozicija, kuri, kaip rodo tipologijos duomenys, dažniausiai pasiduoja įvairiam trumpėjimui ir redukcijai.

b) Antrasis argumentas – universalus morfologijos principas *viena forma – viena galūnė*. Kitaip tariant, tos pačios paradigmos tos pačios formos genetiškai visada privalo turėti tą pačią ga-

lūnė²¹. Plg.: *tàs gēras aukštàsis výras, tōs gerōs ilgōsios rañkos*. Tose formose, kur yra $\check{V} \leftrightarrow \bar{V}$ kaita, šis principas pažeidžiamas.

Čia dar reikia padaryti trumpą ekskursą į diachroninę morfologiją. Būtina įsidėmėti, kad sinchroninės ir diachroninės formų galūnės nėra tas pats – jų struktūra skiriasi. Dabartinės, sinchroninės galūnės atsirado susijungus senoviniam kamiengaliui ir istorinei fleksijai (galūnei). Tad dabartinių linksniavimo paradigmų (arba tipų) gausumas priklauso nuo buvusių kamiengalių skaičiaus. Susijungimą lėmė fonologinės sistemos raida ir fonetiniai procesai. Kad būtų aiškiau (galūnės pažymėtos žalia spalva), plg.: *t-às gēr-as aukšt-àsis vý-ras* < **tà-s gèra-s aukštà-s-i-s výra-s, t-os ger-os ilgo-sios rañk-os* < **tā-s gerā-s ilgā-s-jā-s rañkā-s* (išsamiau žr. Zinkevičius 1980, 169–174).

c) Įvardžiuotinės ir sangražinės formos yra apsaugojusios senąsias galūnes nuo žodžio galui būdingų pakitimų. Kitaip tariant, šiose formose senovinės galūnės jau priklauso žodžio vidui ir laikosi jam būdingų dėsnų. Kadangi ne žodžio gale buvusi galūnė yra ilga (plg. *tuos gerus aukštuosius výrus*), o žodžio gale trumpa, didesnė tikimybė, kad ilgosios formos yra sutrumpėjusios. Tai rodo ir įvardžiuotinė forma, kur vienas tos pačios formos istorinis kamiengalis yra buvęs ilgas, o sinchroninė galūnė jau pasidariusi trumpa, plg.: *aukštuo-s-i-us, ilgq-s-i-as* (< **aukštó-s-j-u-s, *ilgá-s-j-a-s*). Jeigu nebūtų buvę vokalizmo trumpėjimo, abi „galūnės“ turėtų būti vienodos – ilgosios. Tas pats matyti ir veiksmožodžio paradigmoje. Iškalbingas trečiasis asmuo – jo baigmuo iš prigimties buvo trumpas, todėl ir sangražinėje formoje yra trumpasis balsis: *něša - něša-si*. Pirmajame ir antrajame asmenyje yra vykęs trumpėjimas, nes *nešù - nešúo-si, nešì - nešíe-si*.

d) Kitos paradigmų formos. Jeigu į junginius žiūrėsime ne tik horizontaliai (lyginsime įvardžiuotines ar sangražines formas su paprastosiomis), bet ir vertikalčiai (lyginsime visas vienos paradigmos formas), taip pat matysime $\check{V} \leftrightarrow \bar{V}$ kaitą. Istorinė morfologija rodo, kad, pavyzdžiui, *ā*-kamienės formos buvo iš prigimties ilgos, o kai kurių *ō*-kamienių formų kamiengalis tapo ilgas įvykus kamiengalio ir galūnės kontrakcijai (išsamiau žr. Zinkevičius 1980, 188–201, 206–214).

e) Pagaliau, vienskiemeniai žodžiai. Išskyrus moteriškosios giminės vienaskaitos vardininką ir įnagininką, visos kitos abiejų giminių formos yra su ilguoju vokalizmu. Vadinasi, trumpėjimo jos nėra patyrusios.

Priešingų argumentų, kurie remtų įvardžiuotinių ir sangražinių formų balsių pailginimą, praktiškai nėra. Vadinasi, reikia kalbėti apie ilgųjų lietuvių kalbos balsių trumpėjimą žodžio gale tam tikrose formose.

²¹ Žinoma, reikia turėti galvoje, kad gali įvykti ir nefonetinių kitimų, kurie šią taisyklę pažeidžia, plg. lietuvių kalbos vyr. g. o-kamieno Gen. Sg. formą, pvz., *vyro, vaiko* ir kitų kamienų kilmininko formas, kurios gale visos turi –s, pvz., *šakos, katės, akies, sūnaus, dukters*.

VOKALIZMO TRUMPĖJIMO MECHANIZMAS IR MOTYVAI

II rekonstrukcijos etapas. Galūnių trumpėjimo sąlygos ir motyvai. Žiūrint vertikalčiai, arba analizuojant visą paradigmą, aiškiai matyti, kad trumpėjo ne visos galūnės. Paradigmose ilgųjų formų yra netgi daugiau negu sutrumpėjusių. Vadinasi, tokiam sinchroniniam nelygumui atsirasti turėjo susidaryti atitinkamos sąlygos.

Fonetinė galūnių sudėtis čia neturėjo jokios įtakos – trumpėti gali visi ilgieji balsiai. Taip pat neturi reikšmės, ar galūnė yra atvira, ar uždara, plg.: *gerù* ir *gerùs*.

Ar prie galūnių trumpėjimo galėjo prisidėti kirtis? Atsakymas – greičiausiai ne, nes sutrumpėjo ir kirčiuotos, ir nekirčiuotos galūnės, plg.: *tuõ gerù* (KP) *aukštúoju* (NP) *výru* (NP), *tuõ gerù* (KP) *mažúoju* (NP) *vaikù* (KP).

Atmetus fonetinės garsų sudėties bei kirčiuotos ar nekirčiuotos pozicijos įtaką ir atidžiai žiūrėti į paradigmas, galima išvelgti vieną svarbų dėsningumą. Ilgosios (nesutrumpėjusios) galūnės, jeigu jos yra kirčiuotos, paprastai turi tvirtagalę priegaidę, plg.: *tõs gerõs ilgõsios šakõs, tũ gerũ mažũjũ vaikũ*. Tuo tarpu tose įvardžiuotinėse formose, kurios yra greta sutrumpėjusių paprastųjų, yra tvirtapradė priegaidė, plg.: *tuõ gerù aukštúoju výru, tà gerà ilgóji rankà, tà gerà ilgája rankà, tiẽ gerì aukštíeji výrai, tuõs gerùs aukštúosius výrus, tàs geràs ilgásias rankàs*. Tas pats yra su sangražinėmis formomis, plg.: *nešù – nešúosi, neši – nešiesi*.

Iš šio dėsningumo galima daryti išvadą, kad galūnių trumpėjimas tam tikrose formose yra susijęs su priegaide, arba, fonologijos terminais tariant, su priegaidžių distribucija žodžio gale. Taigi priegaidės ir yra svarbiausias galūnių trumpėjimo motyvas.

Patyrinėjus paradigmas nesunku pastebėti, kad tos galūnės, kurios turi cirkumfleksinę priegaidę, yra ilgos. Kitaip tariant, jos nėra patyrusios trumpėjimo. Ir atvirkščiai, tos galūnės, kurios yra buvusios akūtinės (tą rodo įvardžiuotinės ir sangražinės formos), sutrumpėjo. Taip pat matyti, kad galūnės nesutrumpėjo viensiemeniuose žodžiuose. Tačiau viensiemeniuose žodžiuose dabar turime ne akūtinę, bet cirkumfleksinę priegaidę, plg.: *tuõ, tuõs, juõ juõs*. Jeigu žodžio gale yra dvi-garsis, jis taip pat turi cirkumfleksinę priegaidę, plg.: *sakaũ, sakaĩ, labaĩ*. Atsižvelgus į visas šias aplinkybes, galima suformuluoti vadinamąjį **Leskyno dėsnį (LD)**²². Jis susideda iš trijų dalių:

- 1) **tam tikru metu ilgieji akūtiniai balsiai žodžio gale sutrumpėjo, jeigu žodis buvo dviskiemenis ar daugiaskiemenis;**
- 2) **viensiemeniuose žodžiuose įvyko metatonija – ilgųjų balsių akūtinė priegaidė virto cirkumfleksine;**

²² Dėsnį 1881 m. straipsnyje „Kiekybės santykiai lietuvių kalbos žodžio gale“ (Die Quantitätsverhältnisse im Auslaut des Litauischen), kurį paskelbė tęstinio leidinio „Archiv für slavische Philologie“ V tome, suformulavo vokiečių kalbininkas, slavistas, baltistas, vienas svarbiausių jaunogramatikų atstovų Augustas Leskienas (žr. Zinkevičius 1980, 105).

3) jeigu žodžio gale buvo akūtinis dvibalsis (dvigarsis), taip pat įvyko metatona – akūtinė dvibalsio (dvigarsio) priegaidė virto cirkumfleksine.

! Būtina įsidėmėti dar tris svarbius dalykus, susijusius su Leskieno dėsniu.

1) Leskieno dėsnis vyko **tik lietuvių kalboje**. Tačiau tuo metu ilgojo vokalizmo posistemis dar nebuvo pasikeitęs ir nesiskyrė nuo rytų baltų prokalbės posistemio. Jame dar **nebuvo** balsių \bar{i} , \bar{u} , \bar{e} , \bar{o} ir ilgųjų balsių posistemio sudėtis buvo tokia, žr. 38 pav.

* \bar{i}	* \bar{u}
* \bar{e}	* \bar{o}
* \bar{e}	* \bar{a}

38 pav. Ilgųjų balsių posistemis prieš Leskieno dėsnį

2) Leskieno dėsniu veikimo metu jau **buvo susiformavusios abi lietuvių kalbos tarmės – aukštaičiai ir žemaičiai – bei visos šių tarmių patarmės**. Tai rodo dialektologiniai duomenys (plg. vakarų aukštaičių (su) *rankà* ir rytų aukštaičių (su) *runkù* < **ranká* < **rankán*). Dėsniu veikimo metu vakarų ir rytų aukštaičiai jau buvo atsiskyrę – rytų aukštaičiai sutrumpino jau susiaurėjusį akūtinį nosinį balsį * \acute{a}).

3) Akūtinė žodžio galo balsių **trumpėjimo schema** buvo tokia, žr. 39 pav.

* \acute{i}	* \acute{u}	→	\acute{i}	\acute{u}
* \acute{e}	* \acute{o}	→	\acute{i}	\acute{u}
* \acute{e}	* \acute{a}	→	\acute{e}	\acute{a}

39 pav. Akūtinė žodžio galo balsių trumpėjimo schema

Ilgieji * \bar{i} , * \bar{u} sutrumpėjo iki trumpųjų atitikmenų \acute{i} , \acute{u} . Ilgieji * \bar{e} , * \bar{a} taip pat sutrumpėjo iki trumpųjų atitikmenų \acute{e} , \acute{a} . Kitaip tariant, šie balsiai tik prarado požymį +*ilgasis*, bet kokybiškai nepakito. Su ilgaisiais * \bar{e} , * \bar{o} taip atsitikti negalėjo, nes trumpųjų balsių posistemyje jie neturėjo trumpųjų atitikmenų. Taigi šiems balsiams reikėjo ne tik pakisti kiekybiškai – prarasti požymį +*ilgasis*, bet ir pasikeisti kokybiškai. Tokiam kitimui buvo dvi galimybės. Viena jų – prarasti požymius +*įtemptasis*, +*siaurasis* (balsis * \bar{e}), +*įtemptasis*, +*siaurasis*, +*labializuotas* (balsis * \bar{o}) ir sutapti su trumpaisiais \acute{e} , \acute{a} . Kita – prarasti tik požymį +*įtemptasis* ir sutapti su balsiais \acute{i} , \acute{u} . Lietuvių kalboje, kaip matome, buvo pasirinktas antrasis variantas – ilgieji akūtiniai balsiai * \bar{e} , * \bar{o} sutrumpėjo iki \acute{i} , \acute{u} . Kai ilgųjų balsių posistemyje iš dvigarsių **an*, **en* atitinkamose pozicijose susiformavo nosiniai balsiai * \acute{q} , * \acute{e} , jie pakluso bendrajai taisyklei ir buvo sutrumpinti iki trumpųjų \acute{a} , \acute{e} .

Pastabesnis skaitytojas ar atidesnis medžiagos nagrinėtojas, perskaitęs tai, kas iki šiol pasakyta apie Leskieno dėsnį, iš karto galėtų kelti klausimą, susijusį su kirčiuotomis ir nekirčiuotomis galūnėmis.

Jau buvo pabrėžta, kad dėsnis yra susijęs su akūtine priegaide (akūtiniais balsiais žodžio gale, arba akūtinėmis galūnėmis), tačiau anksčiau pateiktose paradigmosse matyti, kad kai kurios formos yra nekirčiuotos. Kaip tada galima kalbėti apie akūtinės galūnes, jeigu dabartinėje lietuvių kalboje jos yra nekirčiuotos ir priegaidės neturi?

Norint atsakyti į šį klausimą, reikia išsiaiškinti lietuvių kalbos skiemens ir jo fonologinio požymio – priegaidės istoriją.

Literatūra: Dini P. U., 2000, *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*, 180–184; Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika I*, 96–109.

PROZODINĖS SISTEMOS REKONSTRUKCIJA

Dėl priegaidžių egzistavimo ide. prokalbėje ilgą laiką vyko intensyvios diskusijos. Tačiau dabar linkstama manyti, kad priegaidžių opozicijos ide. prokalbėje nebuvo, nors, H. Eichnerio manymu, jos galėjo egzistuoti tam tikruose galiniuose skiemenyse. Indoeuropeistai mano, kad priegaidės greičiausiai susiformavo jau suskilus ide. prokalbei. Vienas iš arealų, kur priegaidės atsirado, buvo baltų-slavų arealas (žr. Klingenschmitt 2008, 180–183).

Taigi baltų prokalbei galima rekonstruoti priegaidžių opoziciją, kuri buvo dvinarė – kontrastavo **akūtinė** (arba **tvirtapradė** – **krintančioji**) priegaidė ir **cirkumfleksinė** (arba **tvirtagalė** – **kylančioji**) priegaidės.

Baltistinėje literatūroje iki šiol tęsiasi diskusija dėl lietuvių ir latvių kalbų priegaidžių santykio, kurį nusako vadinamasis **Endzelyno dėsnis**: anot jo, dabartinis lietuvių ir latvių kalbų priegaidžių santykis yra veidrodinis. Tai reiškia, kad lietuvių kalbos kylančioji priegaidė atitinka latvių kalbos krintančiąją, o krintančioji – kylančiąją (plg. lie. *prōtas* : la. *prāts*; lie. *draūgas* : la. *drāugs*; *brōlis* : la. *brālis*). Šis santykis vėliau buvo palygintas su prūsų bei serbų-kroatų kalbų duomenimis ir padaryta išvada, kad lietuvių kalbos priegaidės yra naujesnės – „apsivertusios“, palyginti su latvių kalba ir baltų prokalbe (išsamiau žr. Dini 2000, 89–91; Zinkevičius 1980, 40–49).

Tačiau fonologiškai žiūrint šis „apsivertimas“ (jeigu jis iš tikrųjų buvo) neturi didelės reikšmės. Taip yra todėl, kad fonologinei priegaidžių interpretacijai svarbu ne fonetinės priegaidžių savybės, bet jų funkcija. Šiuo atveju ir lietuvių, ir latvių kalbose priegaidės atlieka diferencinę funkciją, todėl jų fonetinis „atsiradimas“ yra antraeilis klausimas.

SENOSIOS LIETUVIŲ KALBOS PRIEGAIÐŽIŲ SISTEMA

I rekonstrukcijos etapas. PriegaidþiŲ atsiradimas. PriegaidþiŲ susiformavimo mecha-
nizmas, prasidėjęs baltų-slavų epochoje, jau daugiau maþiau aiþkus. Trumpai jį galima apibūdinti
keliomis pagrindinėmis taisyklėmis (þr. Klingenschmitt 2008, 180–183).

1) Iš ide. prokalbės baltų prokalbė paveldėjo kiekybinę opoziciją $\check{V} : \bar{V}$. Tokia pati kie-
kybinė opozicija egzistavo ir dvigarsių posistemyje $\check{VR} : \bar{VR}$. Trumpųjų diftongų pirmasis dėmuo
buvo trumpas, ilgųjų – ilgas. Trumpieji ir ilgieji diftongai sudarė lygiai tokias pačias fonologines
kiekybines opozicijas kaip ir trumpieji bei ilgieji balsiai: $\check{VR} : \bar{VR}$ kaip $\check{V} : \bar{V}$. Kitaip tariant, jeigu
reikėjo parodyti minimaliųjų porų opoziciją, jis būdavo įgyvendinamas kiekybiniais požymiais –
ilgumo : trumpumo priešprieša. To užteko, kad būtų skiriamos tokios formos kaip $p\check{u}s : p\bar{u}s$ ($\check{V} :$
 \bar{V}) ir $l\check{a}uk : l\bar{a}uk$ ($\check{VR} : \bar{VR}$).

2) Akūtas susiformavo tuose ilguosiuose skiemenyse, kurie atsirado iš trumpojo baltio
ar trumpojo dvigarsio, kai juos nykdamas pailgino laringalinis priebalsis (plg.: ide. $*deh_3-ti-$ ‘duoti’
→ $*d\bar{o}h_3-ti-$ → balt. $*d\acute{o}ti$, lie. $d\acute{u}oti$; ide. $*plh_1no-$ ‘pilnas’ → $*p\bar{l}no-$ → balt. $p\acute{il}nas$, lie. $p\acute{il}nas$).

3) Etimologiniai ilgieji balsiai ar dvigarsiai ir pailgintieji balsiai ar dvibalsiai irgi gavo
akūtą. Absoliučioje galūnėje esantys trumpieji dvigarsiai taip pat gavo akūtą (plg. balt. $*ger\acute{a}i$).

4) Ilgieji balsiai, kilę iš kontrakcijos, ir trumpieji dvigarsiai gavo cirkumfleksą (plg.:
Gen. Sg. galūnė $*-\bar{a}s < *ah_2-as$, plg. lie. $\acute{s}ak\bar{o}s$).

5) Tačiau ilgainiui ilgieji diftongai ėmė keistis. Vienose kalbose jie buvo monoftongi-
zuoti, kitose – sutrumpėjo ir sutapo su trumpaisiais. Lietuvių kalba nuėjo antruoju keliu. Fonolo-
gijos terminais kalbant, trumpųjų ir ilgųjų diftongų opozicija $\check{VR} : \bar{VR}$ imta neutralizuoti. Neutra-
lizacija vyko visose pozicijose, o jos rezultatas buvo ilgųjų diftongų defonologizacija ir visiþkas
sutapimas su trumpaisiais diftongais \check{VR} . Tačiau *ilgumo : trumpumo* opozicija fonologinėje siste-
moje vaidino labai svarbų vaidmenį ir atliko diferencinę funkciją. Ilgųjų diftongų defonologizacija
grasino suardyti sistemą ir diftongų posistemyje panaikinti kiekybinę opoziciją. Greičiausiai ven-
giant kiekybinės opozicijos panaikinimo ir norint išlaikyti buvusią opoziciją, buvo rasta kita išeitis:
kiekybinė $\check{VR} : \bar{VR}$ opozicija buvo pertvarkyta į prozodinę, ir taip susiformavo cirkumfleksinės bei
akūtinės priegaidės fonologinė opozicija: $V\check{R} : V\bar{R}$.

PriegaidþiŲ kontrastas funkciškai atliko tą pačią skiriamąją funkciją kaip ir kiekybė. Tokiu bū-
du opozicija buvo išsaugota, tik pakito jos fonetinė išraiþka. Vėliau priegaidþiŲ opozicija atsirado ir
tuose ilguosiuose skiemenyse, kuriuos sudarė ilgieji balsiai.

Kalbininkai sutaria, kad akūtas greičiausiai atsirado iš ilgojo \bar{VR} , o cirkumfleksas – iš trumpo-
jo \check{VR} diftongo. Trumpasis skiemuo priegaidės turėti negali, o priegaidþiŲ opozicija pagal *simetri-*

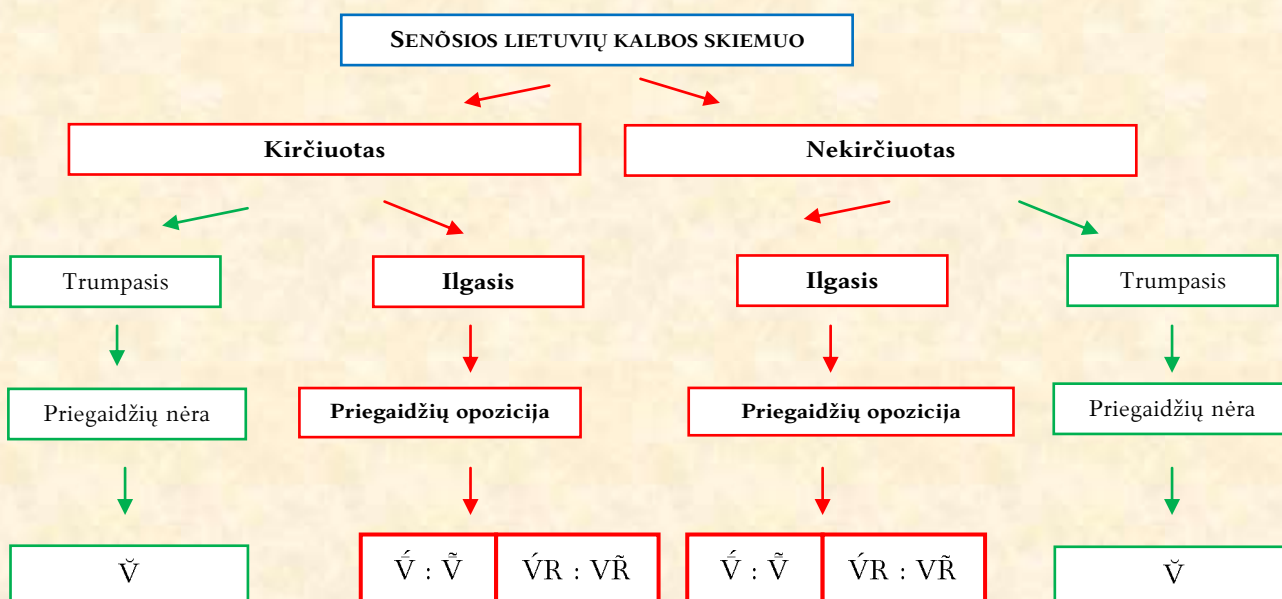
jos principą turėjo atsirasti ir ilguosiuose \check{V} tipo skiemenyse. Tad cirkumfleksas buvo „priskirtas“ tiems ilgiesiems skiemenims, kurie atsirado iš balsių kontrakcijos. Tokiu būdu susiformavo priegaidžių sistema.

Dabartinėje lietuvių kalboje priegaidžių (tvirtagalės ir tvirtapradės, arba cirkumflekso ir akūto) opozicija įgyvendinama tik ilgajame kirčiuotame skiemenyje (žr. 40 schemą). Nekirčiuotiems ilgiesiems skiemenims priegaidžių opozicija nebūdinga. Tačiau senoji priegaidžių sistema buvo visiškai kitokia. Svarbiausi jos bruožai, kuriuos būtina įsidėmėti, buvo šie:

1) **senajai lietuvių kalbai buvo būdinga toninė sistema, kur kiekvienas ilgasis skiemu (\check{V} , VR), nesvarbu, kirčiuotas jis ar nekirčiuotas, turėjo priegaidę;**

2) **ypač svarbu pabrėžti, kad priegaidė neturėjo funkcinio ryšio su kirčiu – niekaip nuo jo nepriklausė. Galima net suformuluoti taisyklę: priegaidės – sau, kirtis – sau.**

Taigi senosios lietuvių kalbos skiemens struktūrą galima pavaizduoti tokia schema, žr. 40 pav.

40 pav. Senosios lietuvių kalbos skiemens struktūra

II rekonstrukcijos etapas. Priegaidės nekirčiuotame skiemenyje. Rekonstruoti senąją lietuvių kalbos sistemą galima vidinės rekonstrukcijos metodu, o jo rezultatus paremti lietuvių kalbos tarmių duomenimis. Senųjų raštų analizė čia niekuo negelbsti – juose užfiksuota dabartinė sistema, kurioje priegaidžių opozicija nekirčiuotuose skiemenyse jau yra neutralizuota. Įtarimų, kad priegaidžių sistema senovėje galėjo būti būtent tokia, kaip parodyta 41 schemeje, kelia trys dalykai:

a) Leskieno (arba ilgųjų akūtinių galūnių trumpėjimo) dėsnis;

- b) šiaurės žemaičių patarmė;
- c) kirčio šokinėjimas vardažodžių ir veiksmažodžių paradigmose.

Taigi reikia dar kartą grįžti prie Leskieno dėsnio. Tam, kad dėsnis veiktų, būtinos dvi sąlygos:

- a) galūnė turi būti ilga;
- b) ji privalo turėti akūtinę priegaidę.

Jeigu bent vienos iš šių sąlygų nėra, Leskieno dėsnis veikti negali. Šis dėsnis rodo, kad nekirčiuoti skiemenys turėjo priegaides, nes jei nekirčiuotose galūnėse jų nebūtų buvę, jos būtų nesutrupėjusios. Dėsnis taip pat rodo, kad priegaidės nuo kirčio nepriklausė, nes vienodai sutrumpėjo ir kirčiuotos, ir nekirčiuotos galūnės, plg.: (su *gerúoju*) *výru*, *vaikù* < **víró*, **vaĩkó*.

Kai kuriose šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės šnektose atitrauktinio kirčio skiemenų priegaidės yra nevienodos, plg.: *gá.lvà* : *gá.lvūos* ir *mĕ rgà* : *mĕrgūos*. Toks skirtumas galėjo atsirasti esant tik vienai sąlygai – nekirčiuotų skiemenų priegaidėms. Jeigu nekirčiuotuose skiemenyse priegaidžių nebūtų buvę, toks skirtumas dabar nebūtų įmanomas – formas *gá.lvūos* ir *mĕrgūos* būtų tariamos vienodai.

Paskutinis dalykas – kirčio šokinėjimas vardažodžių ir veiksmažodžių paradigmose – yra sudėtingas procesas, kurį reikia išsamiau aptarti atskirai. Juo labiau kad jis apskritai susijęs su lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos raida.

KIRČIAVIMO PARADIGMŲ RAIDA

Senajoje lietuvių kalboje susiformavusi priegaidžių sistema kirčiavimo paradigmų struktūros nepakeitė. Kurį laiką egzistavo **toninė sistema**, kur kiekvienas ilgasis ir kirčiuotas, ir nekirčiuotas skiemuo (kurį sudarė \bar{V} arba VR) turėjo priegaidę, o priegaidės nepriklausė nuo kirčio – tarp jų nebuvo jokio funkcinio ryšio.

Iš ide. prokalbės lietuvių kalba paveldėjo laisvojo kirčio tipą, taip pat ir kirčio funkcijas. Laisvasis kirtis, kaip jau minėta, atlieka distinktyvinę funkciją – gali diferencijuoti žodžius ir jų formas. Vartojant fonologijos terminus, laisvąjį kirtį galima dar vadinti distinktyviniu kirčiu. Laisvojo, arba distinktyvinio, kirčio esmė, pagrindinis principas toks: nėra nei fonetinių, nei fonologinių taisyklių, kuriomis remiantis būtų galima nustatyti, kiek skiemenų gali eiti prieš kirčiuotąjį skiemenį (arba žodžio centrą) ir po jo. Šis principas lemia, kad susidaro įvairios kirčiavimo schemas, kurių skaičius būna tuo didesnis, kuo daugiau skiemenų turi žodis. Tačiau būtina turėti galvoje, kad kirtis nešokinėja chaotiškai, todėl kirčiavimo schemų skaičius kalboje yra ribotas, baigtinis. Tas kirčiavimo schemas įprasta vadinti kirčiavimo paradigmomis, arba kirčiuotėmis.

Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema ir ypač jos raida yra labai sudėtinga. Iki šiol yra likę daug neatsakytų klausimų. Todėl čia bus aptariami tik šie kirčiavimo dalykai:

- a) dviskiemenių daiktavardžių paradigmų raida;
- b) veiksmažodžių esamojo ir būtojo laiko paradigmų raida;
- c) priesaginių formų kirčiavimo raida.

LIETUVIŲ KALBOS KIRČIAVIMO PARADIGMŲ RAIDOS REKONSTRUKCIJA

I rekonstrukcijos etapas. Iš ide. prokalbės paveldėtos sistemos modifikacija. Baltų prokalbei greičiausiai galima rekonstruoti tris kirčiavimo tipus (arba paradigmas).

1) **Baritoninė kirčiavimo paradigma.** Baritoninės kirčiavimo paradigmos žodžiai kirtį turėjo šaknyje, kuri galėjo būti trumpa arba ilga. Jeigu šaknis buvo ilga, jai dar buvo būdinga cirkumfleksinė arba akūtinė priegaidė. Taip pat akūtą ir cirkumfleksą turėjo ir nekirčiuoti nešakniniai skiemenys, plg. *vīrā* ‘vyro’, *dūmū* ‘dūmų’, *kájās* ‘kojos’. Baritoninę paradigmą geriausiai iliustruoja dabartinės 1 kirčiuotės žodžiai.

2) **Oksitoninė kirčiavimo paradigma.** Oksitoninės kirčiavimo paradigmos žodžių kirtis buvo gale, kuris galėjo būti trumpas arba ilgas. Jei jis buvo ilgas, dar turėjo akūtinę arba cirkumfleksinę priegaidę, plg. *vaĩ,kai* ‘vaikai’, *kál,nū* ‘kalnų’. Taip pat akūtą ir cirkumfleksą turėjo ir nekirčiuoti negaliniai skiemenys. Oksitoninę paradigmą dabar geriausiai iliustruoja kai kurie įvardžiai, plg.: įvardžių *anàs*, *katràs*, *kurìs* paradigmas.

3) **Mobilioji kirčiavimo paradigma.** Šios paradigmos žodžių kirtis kilnojosi pagal tam tikrą schemą, plg. žodžių *akmuō*, *vanduō*, *sesuō* paradigmas. Akūtą ir cirkumfleksą turėjo ir kirčiuoti, ir nekirčiuoti galiniai ir negaliniai skiemenys.

Svarbiausias šio etapo bruožas – taisyklė **priegaidės sau, kirtis sau**. Kitaip tariant, funkcinio ryšio tarp priegaidės ir kirčio šioje sistemoje nebuvo. Tačiau egzistavo toninė sistema, kurios pagrindinis bruožas buvo tas, jog priegaides turėjo visi ilgieji skiemenys nepriklausomai nuo kirčio.

II rekonstrukcijos etapas. Priegaidės ir kirčio ryšys. Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis. Kurį laiką egzistavusi toninė sistema su savarankiškais kirčio ir priegaidžių posistemiais ėmė keistis. Svarbiausias to kitimo motyvas buvo atsiradęs funkcinis ryšys tarp kirčio ir priegaidės. Tik svarbu tai, kad tas ryšys užsimezgė ne visose pozicijose, bet tik tam tikrais griežtai apribotais atvejais. Šį funkcinį ryšį labai nesunku pastebėti sinchroninėje sistemoje, jeigu lyginame 1 ir 2 kirčiuotės žodžių paradigmas.

Iš jų lyginimo aiškiai matyti, kad tam tikrais atvejais kirtis keliasi į žodžio galą. Šį dėsningumą nepriklausomai vienas nuo kito atrado du mokslininkai – Ferdinandas de Sosiūras (1894 m.) ir Filipas Fortunatovas (1897 m.). Mokslininkų pastebėtas kirčio šokinėjimo dėsningumas, lingvistinėje literatūroje paprastai vadinamas **Sosiūro ir Fortunatovo dėsniu**, rodo funkcinę priegaidės ir kirčio ryšį. Dėsniu veikimo sąlygos yra tokios:

- a) kiekvienas ilgasis nekirčiuotas skiemuo turi turėti priegaidę;
- b) turi susidurti kirčiuotas cirkumfleksinis arba trumpas skiemuo su gretimu nekirčiuotu akūtinu skiemeniu.

Jeigu žodyje susiformuoja tokia prozodinė schema:

$\underline{\quad} \sim \quad \acute{\quad}$ (kitaip tariant, $\acute{C}\bar{V}C\acute{V}$, $\acute{C}\check{V}C\acute{V}$, $\acute{C}V\check{R}C\acute{V}$),

tai ji turi pasikeisti į tokią prozodinę schemą:

$\underline{\quad} \sim \quad \acute{\quad}$ (kitaip tariant, $\acute{C}\bar{V}C\check{V}$, $\acute{C}\check{V}C\check{V}$, $\acute{C}V\check{R}C\check{V}$).

Plg.: Instr. Sg. * $\acute{v}\check{e}\acute{t}\acute{a}$ → * $\acute{v}\check{e}\acute{t}\acute{a}$ → *vietà*; * $\acute{p}\check{i}\check{s}\acute{t}\acute{o}$ → $\acute{p}\check{i}\check{s}\acute{t}\acute{o}$ → *pirštù*; Acc. Pl. $\acute{p}\check{i}\check{s}\acute{t}\acute{o}s$ → $\acute{p}\check{i}\check{s}\acute{t}\acute{o}s$ → *pirštùs*.

Taigi **Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis** nusako kirčio kėlimąsi vienu skiemeniu į priekį ir yra formuluojamas taip: **kirtis tam tikru metu iš trumpo arba cirkumfleksinio skiemens kėlėsi į gretimą akūtinį skiemenį** (žr. Saussure 2012, 73).

! Svarbu įsidėmėti, kad dėsnis veikia tik esant tokios sąlygoms. Jeigu susiduria du kitokios prozodinės schemas skiemenys, dėsnis neveikia ir kirtis į gretimą skiemenį nešoka.

Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio padariniai. Svarbiausias Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio rezultatas – lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos pertvarka. Dėsnis tiesiogiai paveikė baritoninę kirčiavimo paradigmą. Kaip jau buvo minėta, baritoninės kirčiavimo paradigmos žodžių šaknis galėjo būti trumpa arba ilga. Jeigu šaknis buvo ilga, ji dar turėjo cirkumfleksinę arba akūtinę priegaidę. Taip pat akūtą ir cirkumfleksą turėjo ir nekirčiuoti galiniai skiemenys. Kirčiuotas visada buvo pirmasis dviskiemenių daiktavardžių skiemuo.

Dėsniui suveikus baritoninė kirčiavimo paradigma suiro ir suskilo į dvi savarankiškas paradigmas. Dėsniu veikimo mechanizmas buvo toks:

- a) jeigu šaknis turėjo akūtinę priegaidę, dėsnis neveikė ir kirtis liko, kur buvęs. Tai dabartinės lietuvių kalbos 1 kirčiavimo paradigma; plg. žodžio *dúmas* kirčiavimą.
- b) jeigu šaknis buvo cirkumfleksinė, kirtis kėlėsi į gretimą akūtinį skiemenį. Tai dabartinės lietuvių kalbos 2 kirčiavimo paradigma; plg. žodžio *pirštas* kirčiavimą.

c) jeigu šaknis buvo trumpa, kirtis taip pat kėlėsi į gretimą akūtinį skiemenį. Tai ta pati dabartinės lietuvių kalbos 2 kirčiavimo paradigma; plg. žodžių *būtas*, *rūšas* kirčiavimą.

Kitaip tariant, Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis sukūrė antrąją lietuvių kalbos kirčiavimo paradigmą, arba antrąją kirčiuotę.

Tradiciškai manoma, kad lygiai taip pat veikdamas Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis suskaldė ir oksitoninę kirčiavimo paradigmą, o iš cirkumfleksinės ir trumpos šaknies oksitonų atsirado ketvirtoji kirčiuotė. Akūtinės šaknies oksitonai sudaro dabartinę trečiąją kirčiuotę.

Tačiau toks teiginys kelia labai daug abejonių. Visų pirma, jis prieštarauja baritoninių ir oksitoninių kirčiavimo paradigmų struktūros logikai. Jeigu kirčiavimo paradigma buvo oksitoninė (galūninio kirčiavimo), tai kur dar turėjo keltis kirtis, jeigu jis jau ir taip buvo galiniame skiemenyje, plg. žodžių *vaikas*, *katràs* kirčiavimą arba bet kurio 4 kirčiuotės vyriškosios giminės daiktavardžio daugiskaitos formas. Šis faktas rodo, kad mechaniškai taikyti Sosiūro ir Fortunatovo dėsnį oksitoninei kirčiavimo paradigmai negalima. Jeigu dėsnis ir turėjo kokios nors įtakos 3 ir 4 kirčiuočių susiformavimui, tai ta įtaka galėjo būti tik netiesioginė.

Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis veiksmazodžių paradigmoje. Dviskiemeniai esamojo ir būtojo laiko veiksmazodžiai iki dėsnio veikimo greičiausiai buvo tik baritoninės paradigmos. Dėsnis, veikdamas pagal mums jau žinomą schemą $\overset{\sim}{\text{---}} \text{---}'$, iš baritoninės paradigmos sukūrė dvi: 1) pastovaus kirčiavimo, kur šaknis turi akūtinę priegaidę (plg. žodžio *láukiu* paradigmą), 2) kilnojamo kirčio, kur šaknis buvo trumpa ar cirkumfleksinė (plg. žodžių *šaukiù*, *nešù* paradigmas).

Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio distribucija. Iki šiol buvo kalbama apie dėsnio veikimą galiniuose žodžio skiemenyse, tiksliau tariant, kirčio kėlimąsi iš priešpaskutinio į paskutinį žodžio skiemenį. Tačiau būtų klaidinga galvoti, kad dėsnis veikė tik šioje pozicijoje. Iš tikrųjų jo distribucija yra platesnė, nes apima ir vidinius žodžio skiemenis. Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis veikia ne tik dviskiemeniuose, bet ir daugiaskiemeniuose žodžiuose, kurių priešpaskutinis skienu kirčiuotas ir yra cirkumfleksinis arba trumpas. Tokiu atveju kirtis šoka lygiai pagal tokią pačią schemą kaip ir dviskiemeniuose žodžiuose (žr. Saussure 2012, 76).

! Svarbu įsidėmėti, kad dėsnis veikia ne tik žodžio gale (kirtis keliasi iš priešpaskutinio skiemens į paskutinį), bet ir negaliniuose skiemenyse.

Jeigu aptarta prozodinė schema $\overset{\sim}{\text{---}} \text{---}'$ susidarė daugiaskiemenio (išvestinio) žodžio pradžioje ar viduryje, plg.: $\overset{\sim}{\text{C}}\check{\text{V}}(\text{C})\overset{\sim}{\text{C}}\check{\text{V}}(\text{C})\overset{\sim}{\text{C}}\check{\text{V}}(\text{C})$, $\overset{\sim}{\text{C}}\check{\text{V}}(\text{C})\overset{\sim}{\text{C}}\check{\text{V}}(\text{C})\overset{\sim}{\text{C}}\check{\text{V}}(\text{C})$, $\overset{\sim}{\text{C}}\check{\text{V}}\check{\text{R}}(\text{C})\overset{\sim}{\text{C}}\check{\text{V}}(\text{C})\overset{\sim}{\text{C}}\check{\text{V}}(\text{C})$, Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis irgi veikė – kirtis kėlėsi vienu skiemeniu į priekį. Plg. tokius atvejus:

a) *Paukštienė*, bet *Gáulienė* (plg. *Paūkštė* ir *Gáulė*)

b) *jáutiena*, bet *kiauliena* (plg. *jáutis* ir *kiaulė*)

Kirčio vieta iki Sosiūro ir Fortunatovo dėsnių visose formose turėjo būti pirmame skiemenyje, plg. **Paūkštē* → *Paūkštēnē*, *Gáulē* → *Gáulēnē*. Atsiradus kirčio ir priegaidės ryšiui ir pradėjus veikti Sosiūro ir Fortunatovo dėsniui modelyje **Paūkštē* → *Paūkštēnē* kirtis turėjo nusikelti vienu skiemeniu į priekį ir atsirasti naujas modelis, kur išvestinis žodis kirčiuojamas priesagoje: **Paūkštē* → *Paūkštēnē*. Tą modelį dabar ir turime bendrinėje kalboje (*Paūkštē* : *Paukštienē*). Žodžiuose su akūtinė šaknimi kirtis niekur nesikėlė, ir išvestinė forma dabar kirčiuojama šaknyje (*Gáulē* : *Gáulienē*).

Tokiu būdu iš baritoninės išvestinių žodžių paradigmos pasidarė dvi: 1) pastovaus šakninio kirčiavimo su akūtinė priegaide ir 2) kilnojamo kirčiavimo (skiemuo buvo trumpas ar turėjo cirkumfleksinę priegaidę) su kirčiu, nušokusiu į priesagą dėl Sosiūro ir Fortunatovo dėsnių (išsamiau žr. Girdenis 2000, 258–265).

Panašiai atsitiko ir priesaginėse veiksmažodžių formose. Jeigu veiksmažodžio šaknis buvo trumpa ar cirkumfleksinė, o priesaga turėjo akūtinę priegaidę, ji kirtį prisitraukė, plg.: *gáudo* : *gáudyti*, bet *laiko* : *laikyti*.

! Būtina įsidėmėti, kad **daugiaskiemeniuose žodžiuose dėsnių per kelis skiemenis neveikia – cirkumfleksinis ar trumpas ir akūtinis skiemenys būtinai turėjo būti greta.**

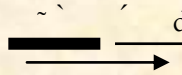
Literatūra: De Saussure F., 2012, *Baltistikos raštai. Travaux baltistiques*, 47–87; Dini P. U., 2000, *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*, 87–91, 180–184; Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika I*, 36–55; Kabašinskaitė B., 2014, *Etimologijos metmenys*, 91–96.

Savarankiškai išstudijuokite A. Girdenio straipsnį „Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas“

(žr. <http://www.baltistica.lt/index.php/baltistica/article/viewFile/685/632> arba Girdenis A., 2000, *Kalbotyros darbai I*, 258–265, arba *Baltistica*, I priedas, 1972, 66–72).

LESKIENO IR SOSIŪRO IR FORTUNATOVO DĖSNIŲ CHRONOLOGIJA

Iš to, kas jau buvo pasakyta apie abudu dėsnius, nesunku įžvelgti tam tikrą jų tarpusavio ryšį. O tas ryšys atskleidžia ir dėsnių santykinę chronologiją. Tad atsakyti į klausimą: kuris dėsnių (LD ar SF) vyko anksčiau, nėra sunku. Pasižiūrėjus į SF dėsnių schemą darosi aišku, kad iš pradžių turėjo vykti Sosiūro ir Fortunatovo dėsnių, ir tik po to – Leskieno dėsnių. Kitaip tariant, kirtis iš trumpo ar cirkumfleksinio priešpaskutinio skiemens turėjo nušokti į akūtinę galūnę, kuri vėliau sutrumpėjo, plg.: Acc. Pl. *pirštós* → *pirštós* → *pirštūs*.

Atvirksčiai dėsniai negalėjo vykti, nes jeigu pirma būtų sutrumpėjusi akūtinė galūnė (įvykęs LD), tai Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis būtų netekęs veikimo sąlygų – nebūtų akūtinio skiemens, į kurį galėtų keltis kirtis, plg.: *pirštós* → °*pirštus* → °*pirštus*.

Rekonstrukcijos pavyzdžiai

Senoji lietuvių k.	SF dėsnis	Po SF dėsnio	LD dėsnis	Po LD dėsnio	Dabartinė liet. k. (2 kirčiuotė)
* <i>pirštàs</i>	-	* <i>pirštàs</i>	-	<i>pirštàs</i>	<i>pirštas</i>
* <i>pirštã</i>	-	* <i>pirštã</i>	-	<i>pirštã</i>	<i>piršto</i>
* <i>pirštuĩ</i>	-	* <i>pirštuĩ</i>	-	<i>pirštuĩ</i>	<i>pirštui</i>
* <i>pirštañ</i>	-	* <i>pirštañ</i>	-	<i>pirštã</i>	<i>pirštą</i>
* <i>pirštó</i>	+	* <i>pir, štó</i>	+	<i>pir, štù</i>	<i>pirštù</i>
* <i>pirštén</i>	+	* <i>pir, šté</i>	+	<i>pir, štè</i>	<i>pirštè</i>
* <i>pirštaĩ</i>	-	* <i>pirštaĩ</i>	-	<i>pirštaĩ</i>	<i>pirštai</i>
* <i>pirštuñ</i>	-	* <i>pirštuñ</i>	-	<i>pirštũ</i>	<i>pirštų</i>
* <i>pirštàmùs</i>	-	* <i>pirštàmùs</i>	-	<i>pirštàmùs</i>	<i>pirštams</i>
* <i>pirštós</i>	+	* <i>pir, štós</i>	+	<i>pir, štùs</i>	<i>pirštùs</i>
* <i>pirštaĩs</i>	-	* <i>pirštaĩs</i>	-	<i>pirštaĩs</i>	<i>pirštais</i>
* <i>pirštòsù</i>	-	* <i>pirštòsù</i>	-	<i>pirštòsu</i>	<i>pirštuose</i>

Senoji lietuvių k.	SF dėsnis	Po SF dėsnio	LD dėsnis	Po LD dėsnio	Dabartinė liet. k. (1 kirčiuotė)
* <i>víràs</i>	-	* <i>víràs</i>	-	* <i>víras</i>	<i>výras</i>
* <i>vírã</i>	-	* <i>vírã</i>	-	* <i>vírã</i>	<i>výro</i>
* <i>víruĩ</i>	-	* <i>víruĩ</i>	-	* <i>víruĩ</i>	<i>výrui</i>
* <i>vírañ</i>	-	* <i>vírañ</i>	-	* <i>vírañ</i>	<i>výrą</i>
* <i>víró</i>	-	* <i>víró</i>	+	* <i>vírù</i>	<i>výru</i>
* <i>vírén</i>	-	* <i>vírė</i>	+	* <i>vírè</i>	<i>výre</i>
* <i>víraĩ</i>	-	* <i>víraĩ</i>	-	* <i>víraĩ</i>	<i>výrai</i>
* <i>víruñ</i>	-	* <i>víruñ</i>	-	* <i>vírũ</i>	<i>výrų</i>
* <i>víràmùs</i>	-	* <i>víràmùs</i>	-	* <i>vírmùs</i>	<i>výrams</i>
* <i>vírós</i>	-	* <i>vírós</i>	+	* <i>vírus</i>	<i>výrus</i>
* <i>víraĩs</i>	-	* <i>víraĩs</i>	-	* <i>víraĩs</i>	<i>výrais</i>
* <i>víròsù</i>	-	* <i>víròsù</i>	-	* <i>víròsu</i>	<i>výruose</i>

Senoji lietuvių k.	SF dėsnis	Po SF dėsnio	LD dėsnis	Po LD dėsnio	Dabartinė liet. k. (2 kirčiuotė)
* <i>rañkã</i>	+	* <i>rañ, kã</i>	-	* <i>rañ, kà</i>	<i>rankà</i>
* <i>rankãs</i>	-	* <i>rankãs</i>	-	* <i>rankãs</i>	<i>rañkos</i>
* <i>rañkaĩ</i>	-	* <i>rañkaĩ</i>	-	* <i>rañkaĩ</i>	<i>rañkai</i>
* <i>rañkañ</i>	-	* <i>rañkañ</i>	-	* <i>rañkañ</i>	<i>rañką</i>
* <i>rañkán</i>	+	* <i>rañ, kán</i>	+	* <i>rañ, kà</i>	<i>rankà</i>

* <i>rañkājén</i>	-	* <i>rañkājē</i>	+	* <i>rañkāje</i>	<i>rañkoje</i>
* <i>rañkās</i>	-	* <i>rañkās</i>	-	* <i>rañkās</i>	<i>rañkos</i>
* <i>rañkuñ</i>	-	* <i>rañkuñ</i>	-	* <i>rañkuñ</i>	<i>rañku</i>
* <i>rañkàmùs</i>	-	* <i>rañkàmùs</i>	-	* <i>rañkàmùs</i>	<i>rañkoms</i>
* <i>rañkàns</i>	-	* <i>rañ kàs</i>	+	* <i>rañ kàs</i>	<i>rañkàs</i>
* <i>rañkāmís</i>	-	* <i>rañkāmís</i>	+	* <i>rañkāmís</i>	<i>rañkomis</i>
* <i>rañkāsù</i>	-	* <i>rañkāsù</i>	-	* <i>rañkāsù</i>	<i>rañkose</i>

Senoji lietuvių k.	SF dėsnis	Po SF dėsnio	LD dėsnis	Po LD dėsnio	Dabartinė liet. k. (1 kirčiuotė)
* <i>kájá</i>	-	* <i>kájá</i>	+	* <i>kája</i>	<i>kója</i>
* <i>kájās</i>	-	* <i>kájās</i>	-	* <i>kájās</i>	<i>kójos</i>
* <i>kájai</i>	-	* <i>kájai</i>	-	* <i>kájai</i>	<i>kójai</i>
* <i>kájañ</i>	-	* <i>kájañ</i>	-	* <i>kájañ</i>	<i>kóją</i>
* <i>káján</i>	-	* <i>kájá</i>	+	* <i>kája</i>	<i>kója</i>
* <i>kájén</i>	-	* <i>kájājē</i>	+	* <i>kájaje</i>	<i>kójoje</i>
* <i>kájās</i>	-	* <i>kájās</i>	-	* <i>kájās</i>	<i>kójos</i>
* <i>kájuñ</i>	-	* <i>kájuñ</i>	-	* <i>kájuñ</i>	<i>kóju</i>
* <i>kájàmùs</i>	-	* <i>kájàmùs</i>	-	* <i>kájàmùs</i>	<i>kójoms</i>
* <i>kájáns</i>	-	* <i>kájás</i>	+	* <i>kájas</i>	<i>kójas</i>
* <i>kájāmís</i>	-	* <i>kájāmís</i>	+	* <i>kájāmís</i>	<i>kójomis</i>
* <i>kájāsù</i>	-	* <i>kájāsù</i>	-	* <i>kájāsù</i>	<i>kójose</i>

PABAIGA

Perskaičius šį mokomąjį leidinį galėtų ar turėtų atrodyti, kad kalbės – šiuo atveju jos garsinės sistemos – kitimai aiškūs, suprantami, visada turintys motyvaciją. Ir vėl koks skeptikas galėtų mestelti dar vieną pastabą – tai kur čia tas kalbos istorijos įdomumas, jeigu viskas aišku, kur intriga ir paslaptis? Tokiam abejojančiam reikėtų atsakyti, kad apie pačius įdomiausius dalykus – gražias teorijas griaunančius bjaurius empirinius faktus, skirtingas hipotezes vienu ar kitu klausimu, lingvistų ginčus – čia nebuvo kalbėta. Tai būtų jau kitokių paskaitų konspekto tema – kada aiškūs, suprantami, turintys savo motyvaciją kitimai staiga tampa sudėtingais, kartais net neįveikiamais rebusais, o jiems spręsti reikia trijų jau minėtų dalykų – gramatikos, matematikos ir poezijos – išmanymo ir gebėjimo rasti jų pusiausvyrą. Ir dar reikia sveikos fantazijos ir išmonės. Taip atskleidžia dar didesnė kalbos istorijos dalis ir gal net kalbos istorijos esmė, kurią galima pavadinti paprastai – *kūryba*. Kalba kuria mus, mes kuriame kalbą, o visi kartu kuriame kalbos istoriją.

